TONIS HARMANSZ.

VAN WARVERSHOEF

en het SUYVERLICK BOECXKEN

van Drukkerij Muller

inleiding en tekstuitgave met woordverklaring
door
Gerard J. I. Weel Mz.
oud-leraar van Hageveld
oud-pastor van Hoorn

INHOUD van de INLEIDING

Voorwoord 2
I Waarom deze uitgave? 3
II Waar is het boekje te vinden, waar en wanneer kwam het uit? 6
III Wie was Tonis Harmansz., wat betekent `van Warvershoef` en wat presteerde hij? 11
IV De situatie van de schrijver(s) en de lezers, hun plaats in de Nederlandse Letterkunde 14
V Het Zoudaens Dochterkijn, het gedicht, het volksboek en de slag bij Lepanto 17
VI Het Nova Zembla-exemplaar en de drie exemplaren van de Koninklijke Bibliotheek 20
VII Het Beeld(je) 24
Nawoord 28
Bibliografie 29
Register 35
Overzicht van de Liederen 43

Klik hier voor de tekstuitgave in facsimile en in moderne spelling met woordverklaring.

2004

Voorwoord

In de zomerse julimaand van 2003 belde de secretaris van de Stichting Oud-Wervershoof, de heer Frans Brieffies, ambtenaar ten gemeentehuize aldaar, mij op met de vraag of ik -pas gepensioneerd pastoor van Hoorn en zijn voormalig leraar Nederlands op het College Hageveld te Heemstede- voor het blad van zijn stichting, ‘De Skriemer’, een afrondend artikel zou willen schrijven over Tonis Harmansz. van Warvershoef, over wie in het Wervershoofse gemeentearchief een uitgebreide documentatie was blijven liggen. Onafgewerkt, omdat de grote verzamelaar en schrijver ervan, mgr. J. Kraakman, op 20 juli 1978 tamelijk onverwachts was overleden. Ikzelf was van de situatie enigszins op de hoogte, daar ik Kraakman in zijn latere jaren in Wervershoof menigmaal bezocht. Ik was toen nog volop neerlandicus en hij vertelde me bij die gelegenheden vaak en veel over de perikelen rond deze Tonis in zijn gemeente in die jaren. Zelf had ik, geboren en getogen in Onderdijk, gem. Wervershoof, op de VU in de zestiger jaren met instemming van prof. dr. Margaretha Schenkeveld het plan gehad om mijn doctoraalscripties zowel letterkundig als taalkundig aan het liederenboekje ‘van’ van Warvershoef te wijden en daarvoor al enig onderzoek gedaan. Daar ben ik toenmaals in verzand omdat mijn leraarschap op Hageveld mij er geen ruimte meer voor liet. Het is dus niet verwonderlijk dat ik, nu ik alle tijd van de wereld meen te hebben, het verzoek van de heer Brieffies met plezier heb aangenomen.

Het resultaat van mijn werkzaamheden vindt u in deze uitgave die ik uiteraard opdraag aan de nagedachtenis van de enthousiaste oud-deken Kraakman van wiens teksten ik overvloedig gebruik heb gemaakt. Ik dank ook de familieleden -vooral mijn zussen Ria en Mieke en mijn broer Koos- en de andere belangstellenden die mij geholpen hebben en tevens de vele officieel aangestelden die mij ter wille zijn geweest.

In “De Skriemer” van 2004 verschijnt een meer leesbare samenvatting van dit artikel, terwijl deze meer wetenschappelijke versie met de tekstuitgave op Internet beschikbaar komt en misschien in een apart te verschijnen boekje.

Hoorn, voorjaar 2004 Gerard Weel

n.b.: Ik voelde me bij het werken aan dit artikel enigszins als indertijd de zeereerwaarde heer Freek Grent die het boekje “God in zijn geheimen” van de Onderdijkse pastoor J. van Sante na diens dood het licht deed zien!

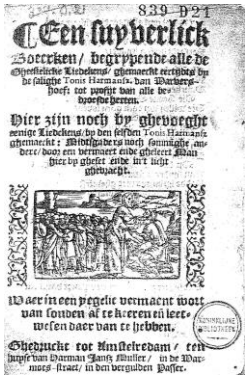
839 921

Een suyverlick

Boeckken / begrypende alle de Gheestelicke Liedekens/ ghemaeckt eertijdts by de saligher Tonis Harmansz. van Warvershoef. tot proufit van alle bedroefde herten.

Hier zijn noch by ghevoeght eenige Liedekens/ by den selfden Tonis Harmansz ghemaeckt: Mistigaders noch sommighe anderr/ door een vermaert ende ghelerert Man hier by gheset ende in't licht ghebracht.

Waer in een yegelic vermaent wort van sonden af te keeren en leetwesen daer van te hebben.

Ghedruckt tot Amstelredam / ten huyse van Harman Jansz Muller / in de Warmoes-straet/ in den vergulden Passer.

Een suyverlick

Boecxken / begrypende alle de Gheestelicke Liedekens/ ghemaeckt eertijdts by de saligher Tonis Harmansz. van Warvershoef. tot profijt van alle bedroefde herten.

Hier zijn noch by ghevoeght eenige Liedekens/ by den selfden Tonis Harmansz ghemaeckt: Mistigaders noch sommighe anderr/ door een vermaert ende ghelerert Man hier by gheset ende in't licht ghebracht.

Waer in een yegelic vermaent wort van sonden af te keeren en leetwesen daer van te hebben.

Ghedruckt tot Amstelredam / ten huyse van Harman Jansz Muller / in de Warmoes-straet / in den vergulden Passer.

1 I (front)

Een suyverlick

Boecxkē/begrijpende alle de Geestelicke Liedekens/gemaeckt eertijts by de saligher Tonis Harmensz. van Warvershoef. Tot proufit van alle bedroefde herten.

Hier zijn noch by gevoecht eenige Liedekens by den selfde Tonis Harmensz. gemaeckt Mistigaders noch sommighe andere / door een vermaert ende geleert man hier by geset / ende int licht ghebracht.

Waer in een yegelijc vermaent wort van sonden af te keeren / en leetwesen daer van te hebben.

Heyppent tot Amsterdam / by Harmen Jansz wonende in den vergulden Passer.

Exemplaar KB A KB A in moderne letters Exemplaar Amsterdam OK 91-60

I Waarom deze uitgave?

Ruim vier eeuwen geleden verscheen er in Amsterdam bij drukkerij Muller in de Warmoesstraat een boekje met troostende liederen voor de katholieken die in die jaren hun geloof daar niet meer mochten uitoefenen, althans niet in het openbaar. Op de titelpagina van het keurig gedrukte werkje dat tachtig bladzijden omvatte, stond vermeld dat deze Liedekens eertijds gemaakt waren bij de “salighe Tonis Harmansz. van Warvershoef”. Het lag voor de hand dat de katholieken in de negentiende eeuw, toen er eindelijk vrijheid van godsdienst was gekomen in Nederland, op zoek gingen naar de achtergrond van deze “schrijver”, van wie al gauw duidelijk was dat hij meer de samensteller dan de dichter van althans het eerste deel van dit zeer katholieke boekje was. Op de voorkant stond ook niet dat hij de schrijver was, maar dat de liederen ‘by’ hem gemaakt waren en dat er nog andere liederen waren toegevoegd uit zijn omgeving. Bovendien, zo stond er, had een ‘vermaert ende gheleert man’ er nog weer andere bijgezet en ‘in ’t licht ghebracht’. Men vroeg zich rond 1850, toen het boekje werd herondekt, met Joseph Alberdingk Thijm af wie die Tonis was geweest en wat ‘zijn’ boekje behelsde.

De eerste persoon die aandacht vroeg voor het boekje van Tonis Harmansz. was geen Wervershover, zelfs geen katholiek, maar Mr. L. Ph. C. van den Bergh in ‘De Gids’ van 1848 (deel 1, blz. 807) n.a.v. Snellaert’s behandeling van het boek met oude liederen van J. F. Willems. Reeds hij (van den Bergh) meende in Tonis Harmansz. van Warvershoef de dichter van ‘De Soudans Dochter’, het opvallendste gedicht uit het boekje dat eeuwenlang in de volksmond had voortgeleefd en in Willems’ boek aan de orde was gesteld, gevonden te hebben, terwijl de andere twee, Snellaert en Willems, terecht heel wat voorzichtiger waren. Het was in de tijd dat de katholieken in Nederland weer ‘mochten’. Logisch dus, dat de voorstanders van de herwaardering van de vóórprotestantse Nederlandse letterkunde enthousiast gingen meedoen aan de rehabilitatie van het gedichtenbundeltje en van de schrijver(s) ervan. Acquoy, van Vloten, Thijm, Kalff, te Winkel, van Duyse, Knuttel, Hoffmann, Scheurleer, van Mierlo, Moller, van Duinkerken, Knuvelder: allen hebben ze er aandacht aan geschonken, de een meer dan de ander. De meesten van hen schreven positief over vooral de ‘irenisch-zachtaardige’ toon van deze katholieke liederen (een mening waar ik het niet zo mee eens ben, ‘de werelt’ komt er in elk geval soms zeer slecht van af!), maar anderen twijfelden aan het auteurschap van Tonis Harmansz. of betwijfelden de kwaliteit van de teksten. ‘Des Zoudaens Dochterkijn’ werd algemeen als van poëtische waarde gezien, niet als origineel.

Dat de gemeenschap van Wervershoof werd gealarmeerd, is vooral te danken aan Prof. Dr. W. Asselbergs (A. van Duinkerken), die in zijn bloemlezing van Nederlandse katholieke poëzie in het deel “Dichters der Contra-Reformatie” (Utrecht 1932) het gedicht van ‘het Soudaens Dochterkijn’ opnam. Hierbij zette hij al een vraagteken achter de naam van de zogenaamde auteur ervan en bovendien een h in diens voornaam (Thonis) die ik alleen terugvond in een latere uitgave (Corn. Dirckz. Cool, Amsterdam 1643). Speelde de afkorting THvW, als hij die gebruikte, hem parten? De H van Harmansz. dus? Op blz. 29 spelt hij nog Tonis, op blz. 155 en 336 Thonis. Dit leidde ertoe dat ook de gemeente Wervershoof die h opnam in de plaatselijke eerbewijzen (-plantsoen en -beeld).

Waarschijnlijk n.a.v. van Duinkerken (ik kom verderop op hem terug) kreeg men ook aandacht voor het reeds in het begin van de zestiende eeuw verschenen exempel in proza over de Soudaensdochter, gedrukt bij Frans Sonderdanck in Delft en opgenomen in de serie Volksboeken, uitgegeven door dr. G. J. Boekenoogen (deel IX, Leiden, E. J. Brill 1904). Het werd b.v. samen met de tekst van het gedicht door Ad Bevers van ‘Ons Leekenspel’ in Bussum bewerkt tot een toneelstuk dat in 1946 ter ere van het zilveren

priesterjubileum van de pastoor van Heerhugowaard-Kruis, P. M. Verhoofstad, (gestorven in Wervershoof in 1976) eenmalig werd opgevoerd. En in 1949 zelfs driemaal ten bate van de Bond zonder Naam. Pater H. de Greeve besteedde er in zijn 'Lichtbaken' van 13 augustus 1949 uitgebreid aandacht aan, wat waarschijnlijk meer tot de populariteit van het verhaal heeft bijgedragen dan het feit dat Guido Gezelle er in 1866 al een bewerking-in-dichtvorm van had gemaakt (Rond de Heerd, Brugge, 1, blz. 221) en F. van Duyse er reeds enige varianten van had gepubliceerd in het begin van de vorige eeuw. Gezelle kende het gedicht uit overlevering en noemde het een kniedicht, d.w.z. een vers om een kind op de knieën van de ouders mee in slaap te wiegen. Wel wist men dat Joseph Alberdingk Thijm, die met Gezelle correspondeerde, aan Tonis Harmansz. 'de erepalm' had toegekend naast Vondels 'grootheid', hetgeen blijkt uit een brief van kapelaan Karel Lautenschütz aan Kraakman in 1926, waarin al voor een gedenkteken wordt gepleit. De mening dat een Wervershoofse dichter de auteur was van Des Soudaens Dochterkijn greep gretig om zich heen.

Kraakman zelf, toen nog in als deken in Alkmaar, heeft eerst in december/januari 1962-1963 en later rond de jaarwisseling van 1963-1964 samen met de Wervershoofse pater Th. Steltenpool S.V.D. en meester P.Smit, de directeur van de plaatselijke lagere tuinbouwschool, aandacht gevraagd voor Tonis Harmansz. in het Wervershoofse veel gelezen weekblad 'Binding'. De tekst van De Sultansdochter (lied no.11) en ook het in de bloemlezing van D.Wouters (1915) opgenomen gedicht 'Ik ben verdroogd' (no. 8) werden daarin afgedrukt. Ik heb trouwens gemerkt, dat er in Wervershoof inmiddels nog meer liederen uit het boekje in omloop waren, zoals het lied 'Ave Maria gratia plena' (no. 22), waarschijnlijk verspreid via (kost)schoollessen en bloemlezingen. Kraakman vroeg al in de zestiger jaren of er niet een straat naar 'de plaatselijke bard' genoemd kon worden, maar men vond in de gemeenteraad die naam 'te deftig', 'te lang', 'niet duidelijk', 'niet modern' enz. en zo werd het 1976 voor er een Thonis (!) Harmansz.-plantsoen kwam. In het genoemde Bindingnummer vermeldt H.L. (Han Leroi) in een geschiedenislijst van Wervershoof de naam van Tonis Harmansz. onder het jaartal 1615. Ik weet niet op basis waarvan. Het is zeker dat hij leefde en stierf in de zestiende eeuw.

Nadere gegevens over 'de Wervershoofse dichter' werden in een later Binding-nummer (13-5-'65) toegevoegd door L. Voets, oud-archivaris van het R. K. Bisdom Haarlem. Hij schrijft dat hij die vond bij een exemplaar van het boekje in de bibliotheek van Museum Amstelkring in Amsterdam. Het betreft het jaar van inschrijving van Tonis als leerling van de Latijnse school (1558), dat hij er later leraar was (geen priester, wel geestelijke), dat hij het Nederlands hoog hield onder de humanisten en hoorde bij een groepje schrijvers die zelf liederen maakten maar die ook bekende liederen opnamen in hun uitgaven, o.a. van de beroemde redenaar pater Brugman. Toen ik echter vorig jaar contact opnam met de conservator van die bibliotheek dhr. Robert Schillemans (Voets is inmiddels overleden) bleek die van geen boekje of curriculum iets te kunnen vinden.

Hoe dan ook, Kraakman wist in 1963 de gemeente, toenmaals o.l.v. burgemeester J.C. Molenaar en secretaris J. Roovers, zover te krijgen dat er op 27 februari aan een twintigtal deskundigen en instituten informatie werd gevraagd over Tonis Harmansz.. Het waren: de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, prof. dr. W. Asselbergs (Anton van Duinkerken) in Nijmegen, Dr. W. Lampen in Utrecht, Dr. P. J. Meertens, pastoor L. Voets, archief Bisdom Haarlem, UB Nijmegen, UB Amsterdam, archief Hoorn, archief Noord-Holland, Kon. Academie van Wetenschappen Amsterdam, De Maatschappij voor Ned. Letterkunde Leiden en nog enkele andere(n). De brief ging ter informatie naar: Binding, pater Steltenpool en meester Smit. De meesten gaven als reactie dat ze niets te melden hadden. Dr. Meertens stuurde wel een zeer informatieve antwoordbrief met daarin ook nog de nodige gegevens over een andere Wervershoofse dichter, Corn. Maertsz.. Wie ook zeer

positief reageerde was prof. Asselbergs die zelfs bereid bleek -uiteraard op kosten van de gemeente Wervershoof- een ervaren neerlandicus aan te wijzen voor een onderzoek en een uitgave. Toen de gemeente hier (pas in 1965) op inging, werd de heer dr. G. Verhaak belast met -in eerste instantie- het onderzoek. In het begin reageerde hij heel enthousiast maar naargelang hij vorderde, verzandde hij kennelijk en er gingen jaren overheen zonder dat hij iets van zich liet horen. In 1967 kwam Kraakman als emeritus naar Wervershoof. Hij wist Verhaak in september 1977(!) op te sporen en zorgde dat de door de gemeente beschikbaar gestelde fotokopie van het bekendste exemplaar van het boekje uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (fotokopie 1703 H 8) naar hem werd teruggestuurd, zodat hijzelf aan het werk kon. Overigens is die fotokopie uiteindelijk in de erfenis van Kraakman zoekgeraakt, zodat ik nieuwe, ook van de andere twee K.B.-exemplaren, heb laten maken. Dr. Verhaak schreef een welgemeende excuusbrief, maar heeft niets van zijn materiaal beschikbaar gesteld.

Kraakman zelf ging dus aan het werk. Hij las de liederen door, maakte een lijst van de beginregels en vatte van elk lied de inhoud samen, soms met enig persoonlijk commentaar. Verder schreef hij, meer als amateur dan als wetenschapper -wat hijzelf terdege besefte-, artikelen over: De Geschiedenis van het Onderzoek tot 1978; De Geestelijke Liederen o.a. van Tonis Harmansz.; Het Suyverlick Boecxken en zijn Inhoud; Het Thema van Des Soudaens Dochterken; De Zestiende Eeuw; Het Resultaat van de Reformatie in West-Friesland; en: Naar een Monument voor Tonis Harmansz.. In de volgende hoofdstukken heb ik daarvan in dankbaarheid geprofiteerd, ook al viel er wel wat te corrigeren.

Deze inleiding en deze tekstuitgave heb ik gemaakt om twee soorten lezers te bevredigen. Ten eerste de Wervershovers (of degenen die geïnteresseerd zijn in die gemeente) die nu wel eens willen weten of het terecht is dat er in de afgelopen jaren zoveel aandacht is gevraagd voor en besteed aan de figuur van Tonis Harmansz. van Warvershoef als een coryfee van het plaatselijke voorgeslacht. En ten tweede de meer wetenschappelijk belangstellenden die het tot nu toe jammer hebben gevonden dat het Suyverlick Boecxken, dat zo typerend is voor zijn tijdsperiode, niet nader is onderzocht en aan historici, neerlandici en theologen ter kennis gebracht. De Wervershovers zal ik waarschijnlijk ter zake wat bescheidener, de wetenschappers wat geïnformeerder maken.

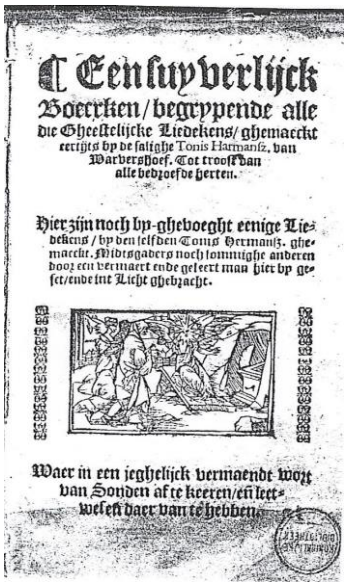
C Eensuyverlijck
Boecxken/begrypende alle
die Gheestelijcke Liedekens/ghemaeckt
eertijts by de salighe Tonis Harmansz. van
Warvershoef. Tot troost van
alle bedroefde herten.

Hier zijn noch by-gheboeght eenige Lie-
dekens / by den selfden Tonis Hermansz. ghe-
maeckt. Midtsgaders noch sommighe anderen
door een vermaert ende geleert man hier by ge-
set/ende int Licht ghebracht.

Waer in een iegheliijck vermaendt wort
van Sonden af te keeren/en leet-
wesen daer van te hebben.

Exemplaar KB B

C Eensuyverlick
Boecxken/begrypende alle de
Gheestelicke Liedekens/ghemaeckt eertijdts
by de salighe Tonis Harmansz. van Warvers-
hoef: tot profyt van alle be-
droefde herten.

Hier zijn noch bygheboeght
eenige Liedekens/by den selfden Tonis
Harmansz. ghemaeckt: Midtsgaders
noch sommighe andere/door een ghe-
leert Man hier by gheset ende int
licht ghebracht.

Waer in een yegelic vermaent wort
van sonden af te keeren en leet-
wesen daer van te hebben.

Ghedruckt tot Amstelredam/ten
huyse van Yarman Jansz Muller/in de War
moes-straet/in den vergulden Passer.

Exemplaar KB C

II Waar is het boekje te vinden, waar en wanneer kwam het uit?

Voor ik in detail op het boekje ‘van’ Tonis Harmansz. inga, is het misschien goed eerst een korte schets te geven van de tijdsomstandigheden waarin het tot stand kwam.

De tachtigjarige oorlog, meestal gedateerd van 1568 tot 1648, mag dan volgens het merendeel van de latere geschiedschrijvers nodig geweest zijn om de Hollanders hun terecht opgeëiste vrijheid terug te geven, voor de meeste toen levende katholieken, vooral de geestelijken, bracht hij een zware geestelijke crisis in hun leven. Terwijl zij in hun jeugd geleerd hadden vóór alles trouw te blijven aan de paus van Rome en de koning van Spanje, kwamen ze in eenzelfde spanning terecht die ook Willem van Oranje gekend moet hebben. Als de paus en de keizer dwingelanden worden, heb je dan het recht hun gezag af te zweren? Achteraf vinden wij natuurlijk van wel, maar aan het eind van de zestiende eeuw waren er heel wat katholieken die zich door de opkomende protestanten die de paus ontrouw werden en de ‘geuzen’ die bovendien de keizer (in hun tijd: de koning) niet langer erkenden, overvallen voelden. De meesten wilden de Prins wel steunen in zijn verzet tegen de “tyranny”, maar veel Rooms-Katholieken wilden hun geloof niet opgeven en kozen óf voor een soort humanistische tolerantie óf voor een soort lijdelijk verzet door zich meer naar binnen te keren en het openbare leven aan anderen over te laten. Veel te kiezen hadden ze trouwens niet: wie niet de kant van de nieuwe vroedschap koos, werd automatisch uitgeschakeld. In Noord-Holland bleven de meesten katholiek, maar de ambten gingen naar de protestanten. Zo bijvoorbeeld de zusters en broeders van het Gemeene Leven, onder wie leraren van de Latijnse School, in en rondom het Margarethaklooster in Amsterdam die zichzelf ‘modern’ genoeg vonden en van wie Tonis Harmansz. er waarschijnlijk een is geweest. Zij waren de ‘bedroefde herten’ door wie en voor wie het boekje geschreven en uitgegeven werd. Bij de overgang van Amsterdam naar de Hervorming en naar de leiding van Willem van Oranje (de Alteratie) in 1578 kwamen zij in het nauw. Naar hen en naar het tot hen gerichte ‘suyverlick boecxken’ dat verscheen bij drukkerij Muller, gaat in deze uitgave onze aandacht uit.

Dr. J. A. N. Knuttel beweert in zijn algemeen gewaardeerde boek (Het Geestelijk Lied in de Nederlanden vóór de Kerkhervorming, Rotterdam 1906, herdruk Groningen-Amsterdam 1974) op blz. 76, dat er, voor zover hem bekend, nog maar drie exemplaren zouden bestaan van het ‘uiterst belangrijke’ bundeltje ‘van’ Tonis Harmansz., twee in de Koninklijke Bibliotheek en een in de verzameling Scheurleer van het gemeentemuseum in Den Haag.

Het eerste en tot voor kort als oudste beschouwde exemplaar heeft nummer 839 D 21, ik noem het verder A en de door mij bijgeleverde facsimile-tekst is er een afdruk van (fotokopie 1703 H 8 K10). De naam en de plaats van de uitgever staan er duidelijk op vermeld: Amstelredam ten huyse van Harman Jansz Muller in de Warmoes-straet in den vergulden Passer. Maar géén jaar van uitgave! Op de titelpagina staat een houtsnede van Jezus die een zieke (blinde?) geneest. Het tweede exemplaar is misschien van nog oudere datum (daarover verderop), heeft nummer UW 1712 E2, vroeger 683 AB (fotokopie174 C 25), en komt uit de zogenaamde verzameling Bogaers. Deze boekenliefhebber was dichter, jurist en taalkundige en leefde van 1795 tot 1870. Op de titelpagina ervan staat een houtsnede voorstellende Jezus opstaand uit zijn graf, terwijl de vrouwen (of toch Petrus en Johannes?) toezien. Jezus heeft het gelaat als een zon en is gevleugeld. Op dit exemplaar (B) staan noch de drukker noch de plaats en het jaar van uitgave vermeld. Ik kom erop terug. Het derde exemplaar (C) is misschien van even oude datum als A en verbleef in de verzameling van Dr. D. F. Scheurleer, De titelpagina-voorstelling ervan is zeer bijzonder:

niet religieus, maar voorstellende een leeuw in een mooi landschap met bergen. Het heeft nummer 3 C 29 (fotokopie nr. 1097). De tekst op de voorbladzijde is gekalligrafeerd. Meer daarover in hoofdstuk VI.

Alle drie de boekjes zijn even groot (9 x 13,5 cm) en even dik (tachtig pagina's). Men denkt dat ze betrekkelijk klein van formaat zijn wegens de papierduurte, maar misschien ook om het boekje schuil te kunnen houden of omdat het alleen voor individueel gebruik bedoeld was. De buitenkant, de kaft dus, is niet oorspronkelijk en van alle drie verschillend. Men kan al direct constateren dat ze alle drie ook inwendig verschillend zijn: A heeft op blz. IX middenin: Confessoren, B op blz. IX: Cofessoren en C op blz. IX: Confessooren. Het Scheurleer-exemplaar (C) werd in l933 met de hele verzameling van deze Haagse bankier en muziekhistoricus (1855-1927) naar de KB overgebracht. In A en B staan 36 liederen, maar in A staat een soort vooraf-lied (Nu laet ons allegaer danckbaer zijn, no. 1) dat in B en C ontbreekt. In B is het lied van de Soudaensdochter (no. 11) ingekort om ruimte te maken voor een in A ontbrekend lied: 'Ick heb vercooren dat beste goet', zodat het totaal toch op 36 komt. Ook in C ontbreekt het voorlied dus, maar daar wordt het niet gecompenseerd, zodat C 35 liederen heeft en niet 36.

Volgens Knuttel 'blijkt' Tonis Harmansz. een bekende persoon te zijn geweest, maar mij is onduidelijk waarop hij dit baseert. Zou hij de tweede persoon die op de titelpagina wordt genoemd -`vermaert ende gheleert'- met hem verwarren? Op die pagina wordt Tonis 'salighe' genoemd, wat volgens van Mierlo 'wijlen' betekent. Inderdaad, ook wij kennen van bidprentjes nog de term 'de ziel van zaliger'. Dat schijnt een verkorting te zijn van 'zaliger gedachtenis'. Hij was dus reeds gestorven toen het boekje, althans in deze volledige vorm, werd uitgegeven. Knuttel besefte al, dat niet alle opgenomen liederen van Tonis Harmansz. konden zijn, ook niet die van het eerste gedeelte. Daarover meer in hoofdstuk III.

Inmiddels is mij via Internet en via persoonlijke bezoeken duidelijk geworden, dat er op de (universiteits)bibliotheken in Nijmegen (3x), Utrecht, Amsterdam (3x: UBM 976 C9 met: Jezus vermaant zijn leerlingen, UBM OK 91-60 met: Jezus vermaant de schriftgeleerden en UB 24 35 E7 met: Jezus geneest een zieke), Leiden en Gent (2x) ook nog exemplaren van het boekje zijn. In het derde exemplaar van de UB Amsterdam (UB 24 35 E 7) staat bijgeschreven dat er ook in Alkmaer in 1627 een uitgave is geweest, toenmaals te koop bij Baert op de Langestraat. Eén zeer bijzonder exemplaar berust in staat van ontbinding in het Rijksmuseum van Amsterdam, waarover meer in hoofdstuk VI. Totaal kom ik op ongeveer 14 teruggevonden boekjes.

Het jaar van uitgave staat nergens op of in het boekje, tenminste niet op de oudere exemplaren ervan. Wel op die van Mullers schoonzoon Cool -zie hoofdstuk I-: 1643. Maar de naam van de uitgever wordt op A en C bijvoorbeeld duidelijk vermeld: ten huyse van Harman Jansz Muller in de Warmoes-straet in den vergulden Passer. Deze had de drukkerij in de Warmoesstraat (eerder Kerckstraet geheten) overgenomen van zijn vader Jan Ewoutsz. In het overzicht over Mullers drukkerij van Bouman en Vriesema (1978) wordt gesteld, dat alle uitgaven waarop staat: `ten huyse van` vóór Mullers naam van latere datum zijn, zelfs van na 1617, omdat ermee wordt aangeduid dat de drukkerij was overgedragen aan de erfgenamen (Muller stierf in 1617.). In de oudere drukken staat volgens hen: `woonende` achter de naam van Muller. Men kan dan spreken van twee nogal uiteenliggende periodes van uitgave: die van rond en na 1580 en die van na 1617. Als dat juist is, dan zijn KB A en KB C van ver na 1600, want daarop staat 'ten huyse van…,' en dan zou juist KB B ouder kunnen zijn, want daar staat helemaal geen verwijzing naar de drukker of zijn erfgenamen op. Dat er op B geen drukker en geen plaats van uitgave vermeld worden - zijn die al bij het drukken weggehouden of later weggewerkt?- zou er op kunnen wijzen dat dit exemplaar uit de tijd stamt dat Muller niet uit de kast wilde

komen met dit roomse boekje vanwege zijn, althans voor de buitenwereld, protestantse gezindheid sinds de Amsterdamse Alteratie. B zou dan van kort na 1600 kunnen zijn, de tijd van de doorvoering van de Hervorming in Amsterdam. Zijn daarom de drukkersnaam en de plaats van uitgave weggelaten, omwille van de veiligheid dus of uit overtuiging? Van vóór 1600 kan niet, want de eeuwvermelding (die wél in het boekje te vinden is!) is duidelijk aangepast: "boven/over sesthien hondert jaer" staat er drie keer. Ook daarop kom ik terug. Er is nóg een aanwijzing dat er twee periodes van uitgave zijn geweest: op alle boekjes met "woonende" staat "tot troost van…", op die met "ten huyse van" staat "tot profyt van…". Op KB B staat 'troost', waardoor dit exemplaar tot de eerste serie lijkt te behoren. De uitgave daarvan begon waarschijnlijk in de zeventiger jaren (zie de volgende alinea) maar liep kennelijk door tot na de eeuwwisseling.

In Nijmegen (UB) zijn twee exemplaren met `woonende` (20 C 186, 2 en MFL 126, 2) en ook in Amsterdam (UB) zijn er twee (OK 91-60 en 976 C 9). Muller zelf, vanaf 1568 als drukker actief, had zijn drukkerij van 1571 tot 1615 (met een korte onderbreking) in de Warmoesstraat tussen de St. Jansstraat en de St. Annastraat en werd volgens Moes-Burger ('De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw', vier delen, Amsterdam -'s-Gravenhage 1896 -1915, herdruk 1988) in 1578 bij de Alteratie inderdaad protestant. Pro forma en om den brode? Dat hij inwendig niet met de Hervorming meeging, leid ik af uit zijn nadrukkelijke wens dat hij onder klokgelui begraven zou worden, wat onder druk van protestanten verboden was sinds de Alteratie. Het is dus waarschijnlijk dat het zeer katholieke boekje 'van' Tonis Harmansz. als uitgave van drukker Muller zelf in eerste instantie vóór (eventueel: rond) het jaar 1578 verscheen en in tweede instantie als uitgave van zijn erfgenamen geruime tijd erna, toen de kust veilig was en zij er opnieuw brood in zagen. En zeker niet eerder dan 1571, want het tweede lied gaat op de wijze van het Wilhelmus en dat is gemaakt in het voorjaar van 1571 volgens de laatste onderzoekingen van van Doorn, Maljaars en Hofman (zie hierover `het Wilhelmus` op Internet). Bovendien begon Muller volgens Bouman en Vriesema pas vanaf 1576 zijn adres te vermelden op wat hij drukte. De eerste uitgaven van het boekje liggen, als het drukkersadres erop staat, dus mogelijk tussen 1576 en ongeveer 1580, wanneer we er tenminste van uitgaan dat Muller daarna zijn naam er niet meer aan wilde wagen. Het uitgever- en adresloze B-exemplaar van ná 1600 is dan nog adresloos uit voorzichtigheid. De `benauwde` jaren van de Amsterdamse katholieken liggen ook rond 1578 en voor hen is het boekje bedoeld. Wat er daarna tot en met de eeuwwisseling uitkwam vertoonde waarschijnlijk de naam en de plaats van de drukker niet. De tweede serie uitgaven is dan van na 1617, toen de erven Muller aan het bewind waren: ze zijn te herkennen aan "ten huyse van…". Het derde exemplaar van de Amsterdamse UB (24 35 E7) behoort daar duidelijk toe. Het is ingebonden in een oude perkamenten band samen met drie andere geestelijke werkjes. De eerste twee zijn resp. van 1583 (gedrukt te Antwerpen) en 1582 (een door Coornhert vertaalde beschouwing over de gehoorzaamheid) maar na het suyverlick boecxken volgt als vierde een bijbels verhaal uit 1617! Ook het derde Nijmeegse exemplaar is onderdeel van een convoluut (=verzamelband; AR 638, 2): het heeft 'ten huyse van' en 'profyt' en is dus van de tweede serie uitgaven.

Er is nog een andere aanwijzing, dat bepaalde exemplaren van het boekje van vóór, andere van ná 1600 zijn: in twee liederen, nr. 2 (2x) en nr. 6, komt een aanduiding van de eeuw van schrijven voor: meer dan vijftien honderd óf meer dan zestien honderd jaar na het begin van het Roomse geloof. Men ging er toen kennelijk vanuit dat het ontstaan van het katholieke geloof samenviel met het begin van onze jaartelling. Deze aanpassing kan volgens Martine de Bruin ("Bevroren Boekjes" in: Veelderhande Liedekens, Antwerpen 1997, blz. 74-77) in sommige exemplaren echter ook door onoplettendheid van de uitgever achterwege gebleven zijn, zodat men alleen kan stellen, dat de boekjes met

‘sesthien hondert’ zeker van ná 1600 zijn, meestal dus van na 1617. Het kan m.i. ook zo zijn, dat de correctoren de aanpassing niet nodig vonden omdat ze de schrijver of schrijfster vanuit hun eigen tijd wilden laten spreken.

Het boek van Moes-Burger geeft nog meer gegevens over de drukker. Hij gaf vóór 1578 boekjes uit die inhoudelijk overeenkomen met dat ‘van’ Tonis Harmansz., soms overgenomen uit Antwerpen, soms met Latijnse én Nederlandse liederen, o.a. van Petrus Apherdianus (Pieter van Afferden) en uit de kring van de Rederijkerskamer In Liefde Bloeyende.

Om precies te zijn: Bij Willem Jacobsz verschenen in 1553 en 1554 Latijnse schoolgedichten (met notenbalken) door leraren van de Latijnse School aan de Nieuwe Zijde van Amsterdam. Bijvoorbeeld van Cornelius Haecmundanus Parathalassius (dus: Cor van Egmond aan Zee!). Daarin stonden klachten over het tijdsgewricht van toen. Daarna verschenen bij Muller in 1572, 1573 en 1574 dergelijke klachtliederen in het Latijn (in gotische letters, wat toen voor Latijnse teksten ongebruikelijk was geworden). Deze waren gemaakt door de beroemde Petrus Apherdianus, rector van de Latijnse school aan de Oude Zijde (voormalig conrector van de Nieuwe Zijde) en daarna van de Nieuwe Zijde van 1561 tot midden 1578 (de Alteratie). De naam van deze schrijver en het jaar van uitgave worden op deze edities wél nadrukkelijk vermeld. Er is een bibliografie met levensoverzicht van deze belangrijke humanist verschenen, verzorgd door Bob en Maria de Graaf in 1968, omdat zij vonden dat er veel te weinig aandacht is geschonken aan deze grote figuur, die alleen al om zijn veelgebruikte en didactisch verantwoorde Latijnse grammatica ook buiten ons land zeer bekend was (Tyrocinium linguae Latinae, 1e editie Keulen 1545). Hij leefde van circa 1510 tot bijna aan het einde van de zestiende eeuw en was én humanist én fervent katholiek, eerst rector van de Latijnse school van Harderwijk, later van die van Amsterdam (aan beide ‘sijden’’). In een van zijn vele edities bij Muller, die van 1574 (Precatio hominis decumbentis), staat een gedrukte opdracht in verzen aan Johannes Canisius, prior van het Margarethaklooster in de Amsterdamse Nes in die tijd. Er was dus contact tussen de Latijnse school en dit klooster via deze geleerde en bekende rector.

Van deze Petrus Apherdianus verschenen in 1575 en 1576 resp. een Latijnse exhortatie (=vermaning) en een ode (= loflied) op de onsterfelijkheid van de ziel. Typisch de sfeer van het ‘suyverlick boecxken’, maar dan in het Latijn. In 1577 verscheen -weer bij Muller- van dezelfde geleerde een elegische ode (=klagend lofdicht) over ‘de grote dag van het laatste oordeel’ en in 1580 alleen met de initialen P. A. weer een Latijns klaaglied. In het exemplaar van dit laatste werkje in het Brits Museum staat een uiteraard later ingeschreven opdracht in verzen aan Gerardus Hadriani (Gerbrandt Adriaansz. Bredero?), musarum patronus, dus de patroon van de Rederijkerskamer. Opvallend is, dat de schrijver van dit boekje dus wordt aangeduid met slechts `P. A.`. In Amsterdam mocht na 1578 zo’n Roomse schrijver zich kennelijk niet meer met naam en toenaam presenteren. Een overledene (b.v. de salighe Tonis) kon niet meer worden vervolgd. Zou de anonieme ‘vermaerde ende gheleerde‘ man van de titelpagina van Tonis’ boekje misschien ook Petrus Apherdianus zijn geweest? Ik vermoed (maar bewijzen kan ik het niet) van wel. Dan zou het boekje dus in eerste (volledige) uitgave inderdaad van circa 1580 zijn, want toen moest Apherdianus kennelijk buiten beeld blijven en was Tonis Harmansz. waarschijnlijk nog niet zo lang daarvoor overleden. De vermaarde en geleerde man leefde bij de uitgave nog, bij hem staat niet: ‘salighe’ of iets dergelijks. Pieter van Afferden kende ook goed zijn moedertaal, zoals blijkt uit de Antwerpse uitgave van zijn Tyrocinium (1560); een groot dichter was hij niet, zijn uitgegeven epigrammen (opschriftgedichten) waren erg gekunsteld.

Apherdianus is oud geworden in Amsterdam. Er zijn na 1580 geen nieuwe werken van hem meer gepubliceerd (wel herdrukken) en daarom stellen Bob en Maria de Graaf zijn sterfjaar op ongeveer 1580. Volgens Moes-Burger (blz. 233) bleef hij echter nog

lang wonen in het huis Absalon (=Absalom) in de Pijlsteeg, een huis dat hij huurde van de familie Muller, in elk geval tot 1583. Hij schijnt Vondels leraar Plemp nog te hebben opgeleid. Cornelis Gijsbertus Plemp, geboren in 1574 te Amsterdam, was leerling op de Latijnse School aan de Nieuwe Zijde en week uit naar Haarlem samen met de oud-rector van de Oude Zijde Simon Sovvius pr. (1553-1625, evenals zijn jonggestorven broer Bartholomeus afkomstig uit Souwen (bij Haarlem, niet uit Wervershoof!) die hem gedichten liet maken. Om zoals Plemp leerling van Apherdianus te zijn, moet je wel tussen de tien en de twintig wezen! Misschien heeft P. A. de jaren negentig gehaald.

In 1587 verscheen er bij Muller nog een troostboekje van Broeder Anthonis - met h - van Hemert uit (er staat: by!, zie het volgende hoofdstuk) Eindhoven 'voor zijn zuster(s)'. Ook deze figuur schijnt 'vermaert en gheleert' te zijn geweest en zou dus ook kunnen hebben meegewerkt aan Tonis' boekje. En Muller gaf na 1600 een Latijns-Duytsch (=Nederlands) boekje uit met achterin voortbrengselen van In Liefde Bloeyende, een van de Amsterdamse Rederijkerskamers (Knuttel, blz. 78). Daarin staat b.v. het jubeljaarlied van Spieghel. Er waren dus Muller-contacten met In Liefde Bloeyende (= d'Egelantier) en met het Margarethaklooster. Daarover meer in hoofdstuk IV.

Hiermee zijn we dichter bij het milieu van (na) Tonis Harmansz. gekomen. De zojuist genoemde Rederijkerskamer kwam rond 1600 bijeen op de zolder van de kapel van de zusters van de Gansoirde in de Nes te Amsterdam (tegenwoordig 'De Brakke Grond'), het Margarethaklooster. In de geschiedenis van dit pand (een uitvoerig artikel hierover is te vinden op Internet) komen we meer te weten over de roerige tijd in Amsterdam rond 1578. Zie ook daarvoor hoofdstuk IV.

In een boeiend artikel heeft A. M. J. van Buuren (Middeleeuwse Lyriek in de Lage Landen, 1992, ook op Internet) beschreven hoe in de gemeenschapshuizen van de zusters van het Gemeene Leven, waartoe ook dat van de Nes behoorde, liederen zoals in het boekje van Tonis Harmansz. staan, werden gemaakt als contrafacten. Dat zijn `suyverlicke` (= hoogstaande, keurige) liederen op bekende, profane melodieën gezet. Hij illustreert dit aan de hand van wat er bekend is van Dirc van Herxen, rector van de Latijnse School van Zwolle in de vijftiende eeuw. Deze liet zijn zusters contrafacten zingen of lezen, voor zichzelf of met elkaar, op de melodieën van liedjes die ze van huis uit kenden. Wereldse liederen bleven, eenmaal in de jeugd geleerd, vaak lang hangen in het geheugen, maar mochten in de geestelijke kring niet gezongen worden. Meestal maakte hij de nieuwe teksten zelf, vaak met niet erg originele, maar wel nette inhoud.

Ook in het Suyverlick Boecxken wordt bijna steeds verwezen naar wereldlijke liederen waarvan de `wijse` en dus ook de strofevorm is overgenomen. En dat het boekje meer aan zusters dan aan broeders gericht was, kan men herkennen aan b.v. lied no. 6, blz. XV (vierde regel van onderen) waar `susters en broeders` -en niet andersom- staat (tenzij de volgorde aan wellevendheid moet worden toegeschreven!), aan lied no. 10, blz. XXIII-XXIV waar `jonghe maeghden` worden toegesproken en aan lied no. 30, blz. LXV (zevende regel van onderen) waar het gedicht blijkt gezongen te zijn ter ere van 'de -ongetwijfeld geestelijke- Bruydt'.

De NOVA ZEMBLA-tocht, afbeeldingen uit het boek van Gerrit de Veer

III Wie was Tonis Harmansz., wat betekent `van Warvershoef` en wat presteerde hij?

Om nog wat dichter bij de persoon van Tonis te komen is het wellicht goed de titelpagina van 'zijn' boekje nader te bekijken en te analyseren. Als iemand Tonis Harmansz. van Warvershoef wordt genoemd op het eerste blad van een gedrukt boekje uit de zestiende eeuw, kan men zich afvragen 1. of hij ook echt zo heette, 2. of hij werkelijk in Wervershoof geboren was of slechts via zijn familie van daar afkomstig, 3. of er maar één Warvershoef bestaat, en 4. of de spelling van zijn naam steeds dezelfde is geweest.

Wat punt 1. en 4. betreft: 'Tonis' was in die tijd waarschijnlijk een normale voornaam, afgeleid van één van de twee beroemde Ant(h)oniussen: de monnik met het zwijn of de mensenhelper van Padua. Wat wel opvalt is, dat de afleidingen in het Zuiden vaak de 'o' hebben (b.v. Anthonis de Roovere) of de 'u' (in de omgeving van Boxmeer noemt men het dorp St. Anthonis St.Tunnis), terwijl in het Noorden de 'eu' meer voorkomt: Teun, Teunis, Teuntje naast Toon, Ton, Tony, Tonia. Teunis komt in het Noorden meer voor dan Tonis. Maar of dat in de zestiende eeuw ook zo was, is de vraag. Men mag hier zeker niet uit afleiden dat deze Tonis uit het Zuiden zou komen. De Sint Antoniebreestraat ligt in het hartje van Amsterdam! Dat van Duinkerken bij zijn publicatie van Des Soudaens Dochterken de 'h' (Thonis) invoegde, verwondert mij. Maar in hetzelfde Amsterdam kent men de Sint Anthonispoort en in latere edities van het boekje doet zich dit verschijnsel, zoals reeds opgemerkt, ook voor b.v. in die van Mullers schoonzoon Cornelis Dircksz. Cool in 1643. Misschien zit er een etymologisme (=overdreven aandacht voor de oorsprong van een woord) achter: het Griekse 'anthos' (= bloem) heeft een thêta, geen tau. Van Duinkerken is niet consequent: hij vermeldt de naam drie keer, één keer zonder, twee keer mét 'h', zoals ik al opmerkte in hoofdstuk I.

Het patronymicum (=naam van de vader afgeleid) Harmansz. is voor die tijd heel normaal. In sommige drukken staat: Harmensz. Harmen en Herman komen nu nog naast elkaar voor, Harman niet meer. In die jaren hadden veel Hollanders, getuige het boek over Graft van prof. dr. A. Th.van Deursen, als 'achternaam' alleen een verwijzing naar hun vader en als men ze meer wilde specificeren een toponymicum dat de plaats waar de familie vandaan kwam aanduidde, of een echte bijnaam (b.v. Gerbrandt Adriaensz. Bredero, Michiel Adriaansz. de Ruyter) waarmee vaak een eigenschap, een beroep, een woonplek of iets dergelijks werd aangeduid.

De spelling 'van Warvershoef' geeft weinig misverstanden: de later gebeurde a/e -wisseling in de eerste lettergreep is een gewoon verschijnsel, in het plaatselijk dialect wordt zelfs een û gehoord, zoals in `wurgen`. De e in de laatste lettergreep maakt de o tot lange ô, zoals in `och` (niet tot tweeklank of oe), ongeveer zoals in de tweede regel van het Wilhelmus 'bloedt' = 'blôdt', rijmend op 'doet' = 'dôd'. Men spreke dus uit: '-hôf' met een lange ô-klank als in `bocht`.

Wat betreft punt 2 en 3: Terwijl Petrus Apherdianus (Pieter van Afferden) op het eerste gezicht uit een van de twee Afferdens, het Gelderse of het Limburgse, zou kunnen komen (onderzoek heeft uitgewezen, dat het om het Limburgse ging), is er -gelukkig!- maar één Wervershoof. Maar dat wil nog niet zeggen, dat Tonis er geboren is! Zoals Pieter van Afferden werd geboren in Wageningen uit een Afferdiaanse familie en b.v. Jacob van Heemskerck in Amsterdam, zo kan Tonis van Warvershoef uit een Wervershoofse familie afkomstig zijn geweest maar er niet zijn geboren. In dit verband ben ik de afkomst nagegaan van de negentien martelaren van Gorkum die in Tonis' tijd (9 juli 1572) opgehangen zijn. Volgens de archivaris van Gorkum, die een wetenschappelijk verantwoorde brochure over die martelaren heeft gepubliceerd (A. J. Busch, De Martelaren van Gorkum, 1985, 2e ed. 1999), hadden er van de 19

gehangenen 16 een toponiem (=een naam afgeleid van een plaatsnaam), terwijl er slechts 12 van hen ook in die plaats geboren waren (één twijfelachtig: Johannes van Keulen). Leonardus van Veghel b.v. was geboren in 's-Hertogenbosch in 1527. Het is ook mogelijk dat men bij inschrijving in een klooster of op een Latijnse School naast zijn vaders naam ook de plaats van afkomst moest opgeven en dat men die dan verder als achternaam meedroeg, wat bij de paters Capucijnen nog steeds gebruikelijk schijnt te zijn. Maar de plaats van afkomst is niet per se de geboorteplaats. Al met al is het waarschijnlijk maar niet zeker dat Tonis Harmansz. (of in elk geval zijn familie) van Wervershoof afkomstig was. Dat Kraakman en Voets een hele beschrijving geven van zijn jeugd in Wervershoof, lijkt mij aardig bedacht maar niet verantwoord. Voets schijnt wel gevonden te hebben dat hij in 1558 werd ingeschreven als leerling van de Latijnse School te Amsterdam en daar later leraar werd. Dit zou betekenen dat zijn geboortejaar rond 1545 lag want de normale inschrijfleeftijd viel in de tienerjaren. Als het boekje in eerste uitgave van ongeveer 1580 is en Tonis toen al was overleden, dan is hij niet oud geworden en is misschien het boekje uit meeleven en eerbetoon op zijn naam gezet. Uit veiligheid ook of uit waardering voor zijn bijdrage(n)?

De titelpagina van het boekje geeft aanleiding tot een ander, niet onbelangrijk probleem dat wezenlijk aan de inhoud raakt. Wat betekent 'ghemaeckt by'? Allereerst zou men zich kunnen afvragen of dit syntactisch (=in de zinsbouw) hoort bij 'Boecxken' of bij 'Liedekens'. Als het eerste het geval is, zou dat een aanwijzing kunnen zijn dat Tonis Harmansz. meer bij de samenstelling van het boekje dan bij het maken van de liederen betrokken was. Maar gelet op de zinsconstructie zou dan `Gheestelicke Liedekens` niet gevolgd worden door een beperkende bijzin of bepaling, wat onlogisch is. Men kan hieruit de gevolgtrekking maken dat 'ghemaeckt by' op 'Liedekens' slaat, wat ook overeenstemt met de plaatsing ervan. `Hier` in het vervolggedeelte kan wel slaan op 'Boecxken' want anders had er wel gestaan: `Aan deze' of iets dergelijks (in aangepaste spelling, natuurlijk) en was het lettertype waarschijnlijk minder gelijkwaardig geweest. Als met de 'vermaerde en gheleerde' man inderdaad Pieter van Afferden is bedoeld, heeft die waarschijnlijk meer de samenstellende arbeid verricht dan dat hij eigen teksten inbracht. Er staat 'hier by gheset ende in't licht ghebracht'. Apherdianus had goede contacten met Muller en wist van uitgeven. Hij beheerste zoals gezegd ook zijn moedertaal.

Daarmee stuiten we op een cruciaal probleem: hoe het eerste en het derde woordje 'by' te verstaan? Volgens het WNT (Woordenboek van de Nederlandse Taal, Nijhoff Den Haag 1898 II 2567-2584), het Middelnederlands Woordenboek van Verdam en Verwijs (Nijhoff Den Haag 1885 I 1230-1237), van Dale (Etym. Wb.) en de beide andere etymologische woordenboeken: dat van de Vries en dat van Philippa, Debrabandere en Quak (EWN) bestond het voorzetsel 'door' al volop in het Middelnederlands als aanduiding van de handelende persoon (zie b.v. op de titelpagina van Tonis' boekje, regel 10). `By` werd (naast 'van') wel eens gebruikt om de oorzaak -niet zozeer de handelende persoon- van iets aan te duiden, maar volgens het WNT is 'bi' of 'by' in verreweg de meeste gevallen een locatief (=plaatsaanduidend) voorzetsel. Er zijn maar enkele gevallen van 'bi' bij personen waarbij men aan 'door' zou kunnen denken, b.v. in 'verleden by de notaris', maar ook dan is het locatieve element niet uitgesloten. Als `by` bij niet-personen voorkomt en niet locatief is, betekent het soms 'door middel van', b.v. 'bi welcken list', en soms 'gedurende', b.v. 'bi vele daghen'. 'In de nabijheid van' is dus de normale betekenis. Het gewone voorzetsel vóór de handelende persoon was 'door'. Vondel mag dan bijna een eeuw later het collectieve middeleeuwse 'by' vervangbaar zijn gaan achten door het meer individualistische 'door' van de Renaissance (Werken 12,18), dat wil nog niet zeggen, dat het in de tijd van Tonis Harmansz. al zo was. Misschien door de latere gevoeligheid voor het Engels heeft men al te lichtvaardig 'bi' of 'by' (ik vertaal: 'in de kring van..') gelijkgesteld met het Angelsaksische 'by' en daardoor beweerd, dat het boekje of de liederen dóór Harmansz. zouden zijn gemaakt. En daarmee dus, dat hij zelf de dichter zou zijn, althans van een aantal van de gedichten. Als we 'by' lezen als een locatief voorzetsel, is veel begrijpelijker hoe de verzameling

der Liedekens ontstaan is: als product van sommige in het (Noord-)Nederlands thuis zijnde zusters (en misschien broeders) van het Gemeene Leven, die op hun bekende wijzen contrafacten (nieuwe teksten op bekende melodieën) maakten in de kring van Tonis Harmansz. van Warvershoef. Of als resultaat van roomsgezind gebleven leraren en rederijkers die, misschien bijeenkomend op de zolder van de kapel van de zusters van het Margarethaklooster, voor hun bedroefde harten troostliederen schreven. Van de eerste groep is Harmansz. er misschien een geweest maar hij kan zich ook beperkt hebben tot stimuleren en redigeren. Opmerkelijk is dat op het reeds genoemde boekje van broeder Anthonis (met h!) van Hemert wél staat ‘gemaeckt dóór’. Misschien was die wél een echte dichter! Of Pieter van Afferden bij het boekje van Tonis’ kring betrokken is geweest en ook zelf Nederlandse teksten schreef, blijft de vraag. Het zullen mogelijk handigheid en voorzichtigheid van hem en van Muller geweest zijn, dat zij in de Alteratietijd een dierbare overledene eerden en Apherdianus anoniem lieten zijn. Vandaar dan de epitheta (=eretitels) ‘vermaert ende gheleert’ voor de wegschuilende geleerde Petrus Apherdianus die mogelijk bij het maken van zijn boekje van 1574 over de `wegkwijnende mens` aan de bezwijkende Tonis heeft gedacht.

Wat tenslotte het vermelden van de drukker op de titelpagina van het boekje betreft: in het tweede exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek, door mij genoemd B, dat tot voor kort waarschijnlijk ten onrechte als van latere datum dan A en C werd beschouwd, staat de drukker niet vermeld, is het eerste (nogal Bourgondische d.w.z. rooms-vrolijke) lied weggelaten en is `Des Soudaens Dochterken` ingekort. Zijn dit aanwijzingen dat de uitgever Muller toen nog angstig was? Of nadrukkelijk protestants? Het kan niet van vóór 1600 zijn, want in lied 2 (2x) en lied 6 is de jaartelling aangepast aan de nieuwe eeuw. Of mikte hij alleen maar op een meer protestants lezerspubliek? Meer hierover in hoofdstuk VI.

Aan het eind van lied 10 (volgens sommigen het laatste lied van de eerste serie, toegeschreven aan Tonis Harmansz. zelf) staat dat de schrijver de wereld verlaten had en een kloosterken onder zijn beheer hield. Dit lied is een bewerking van een gedicht uit het Antwerpse Liedboek van 1539 (het Devoot en Profitelick Boecxken), waar het op een vrouwelijke overste betrekking had. Hier is het omgezet naar een manspersoon. Was Tonis prior van een klein filiaal van het grote Margarethaklooster? Of is ook deze bewerking niet van hem maar van zijn overste?

Schept u vande werelt al ist u pijn.
Al had ick al de menschen haer gonsten/
Al had ick al des werelts goedt/
Al had ick al der wijsen konsten/
Ja 't heel aertrijck in mijn behoedt/
Wat baet als ick sterven moet?
Tis niet dan druck en sware pijn:
schept u van de werelt ghy jonghe maechden/
schept u van de werelt al ist u pijn.
Die ons dit Liedeken heeft ghedicht/
Een Kloosterken heeft hy in sijn ghewoont/
Hy ist de werelt ontspronghen:
Dus danckt hy onse Godt soo menichfout/
Die wil ons alle ghenadich zijn/
schept u vande werelt ghy jonghe maechden/
schept u vande werelt al ist u pijn.

Op die wijse: Die Boerman hadde een dochterkijn.

DJe Soudaen hadde een dochterkijn/
sy was voech op-ghestande
Al om te plucken bloemkens
Al in haers vaders warande.
Sy sach die schoone bloemen aen/
sy docht in hare sinnen
Die mach den maker der bloemen zijn/
Mocht ick hem eens ghewinnen.
Het moet een abel konstenaer zijn/
Een Heer van grooter waerden/
Die dese schoone bloemkens sijn
Voet syrypten wter aerden.
Ick gebbe hem in mijn hert soo lief/
Mocht ick hem eens aenschouwen/
Ick soude laten mijns Vaders Rijck
En gheven hem mijn trouwe.
Des nachts ontrent der middernacht
Jesus

Jesus quam voor haer vensterken staen/
Voet op wel schoone suyver maeght/
Ick ben met uwer minnen bevaen.
Die maghet stont op soo haestelijck/
Sy heeft haer vensterken open ghedaen/
Doen sachse Jesus haer soete Lief
Soo vriendelicken voor haer staen.
Sy sach haer lief soo minnelick aen/
Sy neychden neder ter aerden/
Sy groodt hem soo vriendelick goeden dach
Met alsoo grooter eerwaerden.
Mijn alderliefste Jonghelinck schoon
Van waer komt ghy gheganghen?
Dwes ghelijck en sach ick nopt
In al mijn Vaders Landen.
Schoon maghet ick heb u langh bemint/
Om u ben ick ghekomen/
Ick come al wt mijns Vaders Rijck/
Ick ben die maker der bloemen.
Spdy mijn alderliefste Lief
Na u staet mijn verlanghen/
Nu lept mp wt mijn Vaders Rijck/
Met u soo wil ick ganghen.
Schoon maghet wilt ghy niet mp gaen
D Rijck soo moet ghy laten/
Ick come al wt mijns Vaders Rijck/
En tis tot uwer baten.
Mijn alderliefste Jonghelinck schoon
D eyghen wil ick wesen/
Nu lept mp wt mijns Vaders Rijck
Mijn trou sal ick u gheven.
Hy nam die schoon al byder hondt
Hy leydese alsoo verre?
Thien hondert duysent mijlen lanck
Al wt haer Vaders Landen.
Sy sprack soo menigh soete woort/
B b Sy

Pag. 24 + 25 (verso en recto): Het begin van het lied van de Sultansdochter

Amsterdammers (en West-Friezen?) hebben weinig ontzag voor baasspelers. Keizer-in-spe Maximiliaan was Amsterdam dankbaar en niet andersom: hij zette haar na zijn bezoek aan 'de heilige stede' in 1489 de koningskroon (later: keizerskroon) op het hoofd. Karel V leende geld voor zijn soldaten van het Margarethaklooster in de Nes, maar moest daarvoor wel een aantal gronden bij Alkmaar in pand geven. Zijn dochter Margaretha van Parma kon met matiging van de plakkaten tegen de ketters vanuit Brussel nog wel wat bereiken, maar zijn zoon Philips II verknoeide door Alva te sturen de verhouding met Holland en uiteindelijk ook met Amsterdam. De opvang van protestanten en vaak rijke vrijdenkers uit het Zuiden waar het oude gezag zijn terrein terugveroverde, legde deze stad geen windeieren en haar internationale handelsbetrekkingen met het noordelijk en oostelijk buitenland deden dat evenmin. Om economische en politieke redenen schaarde zij zich uiteindelijk achter de Prins maar ze is nooit een geuzenstad geworden.

Mede door de komst van veel Waalse, Duitse en Scandinavische protestanten kreeg de Reformatie en in eerste instantie vooral het Lutheranisme en (tijdelijk) het Doperdom er voet aan de grond, ook in het Margarethaklooster van de Zusters van de Gansoirde, tertiarissen van het Gemeene Leven. In 1531 had ene jonker Hendrik van Antwerpen, hoveling van de Deense koning Christiaan II, het klooster al met Lutherse prediking geïnfecteerd (!) en in 1541 werd meester Floris de Jonghe, kapelaan van de kapel, "van Lutherije en andere heresie verdacht" en verbannen. In 1576, tien jaar na de in Vlaanderen begonnen Beeldenstorm, moest het klooster zijn eigendommen inleveren bij de inmiddels overwegend protestantse overheid en kreeg het, zogenaamd ter bescherming, inwoning van schutters en soldaten.

Tijdens de Alteratie in 1578 waren de zusters dus wel enigszins veilig, maar in 1584, het jaar van de moord op de Prins, werd het gebouw onteigend, al mochten de zusters er eventueel in blijven wonen om weeskinderen op te vangen. Tot ze uitgestorven waren, wat geschiedde in 1609, leefden ze in verdrukking en benauwdheid. In 1578, toen er nog twintig zusters over waren, werden hun geestelijken op schepen het IJ opgedreven (ze weken vaak uit naar Haarlem en omgeving) of aan de Diemerdijk gezet en moesten de achterblijvenden het doen met een geringe vergoeding voor hun diensten `opdat ze van den honger niet en zouden versmachten`. In die periode (1576-1609) kwamen de eerste uitgaven van het troostboekje van Tonis Harmansz. dus goed van pas. Vanuit die achtergrond kan men begrijpen wat er met `tot troost (de latere serie uitgaven heeft zoals gezegd `profijt`, wat te denken geeft!) van alle bedroefde herten` op de frontpagina bedoeld moet zijn. Tot 1609 wordt er nog van 'non van het Margarethaklooster' gesproken, maar in die latere jaren woonden de overgebleven zusters extern. In 1582 werd het patershuis van het klooster verhuurd aan een reformatorische, 'fransoïsche' schoolmeester. Dat huis was er dus! Daar kan Tonis gewoond hebben, al weten we niet zeker of hij geestelijke was. Voets beweert, zoals we zagen, van wel.

Wel weten we, dat in de jaren na 1585 op een deel van de kerkzolder van het klooster de twee rederijkerskamers bijeenkwamen: `'t Wit Lavendel', Vlaams, met de zinspreuk 'Uyt Levender Ionste' (met o.a. Carel van Mander en later Joost van den Vondel) en 'd'Egelantier', meer autochtoon, met de spreuk `In Liefde bloeyende` (met o.a. Hendrik Laurensz. Spieghel en later Gerbrandt Adriaensz. Bredero, die naast het klooster geboren werd). Gedurende een lange periode in de zeventiende eeuw gaf dr. Nicolaas Tulp op deze plaats anatomieles. Ook kwamen soms de prinsen Maurits en Frederik Hendrik en vaker

Bredero en Heinsius er schermen. Het oude gebouw werd in 1779 gesloopt. Heropgebouwde restanten werden na een bestemming als vleeshuis, weeshuis, herberg, tabaksmagazijn, thee- en koffieopslagplaats, veilinghuis, drukkerij, theater, bibliotheek, fietsenstalling, r.k. dansschool, duivenhandelshuis en ruimte voor de kerkdiensten van Lou de Palingboer, uiteindelijk gerestaureerd tot het Vlaams cultureel centrum `De Brakke Grond`. Toen dat werd ingewijd (!) in 1978, gebeurde dat met een verwijzing naar een tekst van nota bene Marnix van Sint Aldegonde: `ter eere van de verstroyde Nederlandse gemeynten van Jezus Christus die om des geloofs wille uyt hare vaderland (Vlaanderen) hebben moeten wijcken`. De zusters van de Gansoirde zullen zich in hun graf hebben omgedraaid! Velen van toen en van later lijken geen idee te hebben gehad van wat de roomsgeblevenen in Amsterdam werd aangedaan. Wie waren `de bedroefde herten`?

Ook uit de teksten zelf van het boekje kan men opmaken dat in elk geval niet alleen Tonis Harmansz. de schrijver kan zijn geweest. Sommige liederen komen van elders, zoals van Duyse al heeft aangegeven. Sommige zijn kennelijk door verschillend ingestelde zusters of broeders gemaakt, al of niet poëtisch of poëzie-technisch begaafd, al of niet geestelijk bekrompen. En andere werden geschreven door meer `gheleerde` theologen die de bijbel kenden. Dat men in de literatuur zo gemakkelijk spreekt van `irenisch (=vredelievend) en zachtmoedig`, vind ik onkritisch, al ademt het boekje wel een totaal andere sfeer dan het werk van Marnix. Er wordt niet in gespot. Misschien ook door gebrek aan humor. Men moet zich indenken wat er in die jaren geestelijk van katholieken gevraagd werd. Haast iedereen vond dat er te veel mankeerde aan de algemene Roomse kerk. Sommigen, zoals Luther, meenden met haar te moeten breken. Anderen, zoals de concilievaders van Trente (1545-1563), dachten dat ze haar konden renoveren door stricte maatregelen. En weer anderen, zoals Erasmus en de Humanisten, vonden dat ze haar moesten relativeren. Wat vond de kring van Tonis Harmansz.?

De plaats van het boekje in de geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde is hiermee, hoop ik, enigszins beschreven: rederijkerswerk van door de opkomende reformatie be- en verdrukte katholieken in Amsterdam, bedoeld om lotgenoten te troosten, te bemoedigen en ze geestelijk te verheffen door het aanbevelen van zondenbesef en wereldverzaking. Kennelijk geïnspireerd door de spiritualiteit van de Moderne Devotie. Zo staat het, anders geformuleerd, op de titelpagina van het boekje.

Na de Alteratie kreeg een stedelijke commissie o.l.v. ds. Martinus Lydius en Laurens Jacobsz. Reael te oordelen over de edities van de Amsterdamse drukkerijen. Als ze werden goedgekeurd kwamen ze te staan in de nieuwe stadsbibliotheek van de Nieuwe Kerk. Als ze “te rooms” werden bevonden, gingen ze naar de antiquarische boekhandel van Cornelis Claesz. Later kwamen ze soms in de handen van bibliofiele verzamelaars die ze op den duur vaak inbrachten in de openbare bibliotheken. Veel is er verloren gegaan, maar uit het feit dat van de overgebleven boekjes ‘van’ Tonis Harmansz. de edities bijna alle verschillend zijn, kan men opmaken dat het boekje indertijd een grote verspreiding moet hebben gehad. In het sinds 1970 in de (protestantse) kerken gebruikte Liedboek voor de Kerken staat onder nummer 419 een liedtekst van Bredero die zo in het suyverlick boecxken had kunnen staan. Is ook dit een aanwijzing dat dit soort liederen welhaast gemeengoed van Amsterdamse Rederijkerskringen zijn geweest?

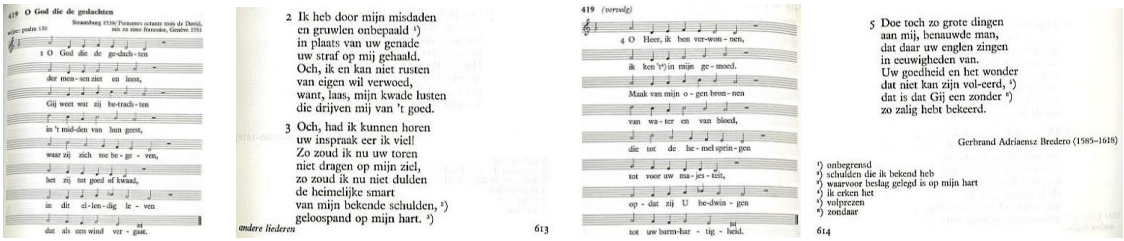
419 O God die de gedachten

1 O God die de ge-dach-ten
der men-sen ziet en leest,
Gij weet wat zij be-trach-ten
in 't mid-den van hun geest,
waar zij zich toe be-ge-ven,
het zij tot goed of kwaad,
in dit el-len-dig le-ven
dat als een wind ver-gaat.

2 Ik heb door mijn misdaden
en gruwlen onbepaald [1])
in plaats van uw genade
uw straf op mij gehaald.
Och, ik en kan niet rusten
van eigen wil verwoed,
want, laas, mijn kwade lusten
die drijven mij van 't goed.

3 Och, had ik kunnen horen
uw inspraak eer ik viel!
Zo zoud ik nu uw toren
niet dragen op mijn ziel,
zo zoud ik nu niet dulden
de heimelijke smart
van mijn bekende schulden, [2])
geloospand op mijn hart. [3])

andere liederen 613

419 (vervolg)

4 O Heer, ik ben ver-won-nen,
ik ken [4]) in mijn ge-moed.
Maak van mijn o-gen bron-nen
van wa-ter en van bloed,
die tot de he-mel sprin-gen
tot voor uw ma-jes-teit,
op-dat zij U be-dwin-gen
tot uw barm-har-tig-heid.

5 Doe toch zo grote dingen
aan mij, benauwde man,
dat daar uw englen zingen
in eeuwigheden van.
Uw goedheid en het wonder
dat niet kan zijn vol-eerd, [5])
dat is dat Gij een zonder [6])
zo zalig hebt bekeerd.

Gerbrand Adriaensz Bredero (1585–1618)

[1]) onbegrensd
[2]) schulden die ik bekend heb
[3]) waarvoor beslag gelegd is op mijn hart
[4]) ik erken het
[5]) volprezen
[6]) zondaar

614

Lied van Bredero in het Liedboek voor de Kerken

Hieronder wil ik een voorzichtige poging doen elk van de 36 liederen te typeren. Met de volgende kenmerken: a = van elders; b = misschien van THvW; c = van zusters of broeders; d = van een geleerde of theoloog. En als ik er een hoofdletter aan toevoeg, geef ik daarmee iets van mijn waardering aan: A = verzoenende en schuldbewuste sfeer; B = poëzie-technisch geslaagd en C = theologisch op niveau. Een overzicht van de liederen volgt zowel na deze inleiding als na de tekstuitgave.

a = van elders
b = misschien van THvW
c = van zusters of broeders
d = van een geleerde of theoloog

A = verzoenende en schuldbewuste sfeer
B = poëzie-technisch geslaagd
C = theologisch op niveau

1	a, B (C)	2	b, A	3	b, B - C	4	b - c, C
5	c (b), C	6	c (b), C	7	b - c	8	a, B
9	c, B	10	a - b, B	11	a, B	12	a, B
13	c	14	a (b?)	15	a, B	16	a, A - B
17	b, A	18	b - c, A	19	a, A	20	a, (B?)
21	c	22	c, B	23	d, B - C	24	c, A
25	d, B(?) - C	26	a, B(?) - C	27	c, C	28	d, B
29	c, B	30	d, B	31	d, C	32	c, B - C
33	a	34	c	35	a	36	d, C

het Margarethaklooster na 1600

V Het Zoudaens Dochterkijn, het gedicht, het volksboek en de slag bij Lepanto

Petrus Apherdianus gaf in 1569 in Leiden een boekje uit tegen de aanvallen van de Turken en de Ketters. Behalve angst voor het protestantisme was er dus in zijn kring ook angst voor de Islam. In protestantse kring vreesde men trouwens eveneens de invallen van moslims in Oost Europa. Het zou kunnen zijn dat dat de aanleiding is geweest om in het boekje 'van' Tonis Harmansz. ook een gedicht op te nemen waarin de wereld van Mohammed aan de orde komt. In 1571 was de slag bij Lepanto geweest. Paus en keizer versloegen daar onder leiding van Juan van Oostenrijk de Turkse moslims. Waarschuwen was dus niet meer nodig maar een oproep tot bekering was nooit weg, b.v. door middel van een exempel, een zgn. historisch voorbeeld waar men in preken en vermaningen vaak gebruik van maakte. Reeds in 1510 was bij Frans Sonderdanck 'bij de oude kerke' in Delft een volksboek (=een prozaverhaal) verschenen met het uit Duitse landen afkomstige exempel van de Soudaensdochter. Het ging over de dochter van een sultan die zich in de hof van haar vader had afgevraagd wie toch de maker van de bloemen was. 's Nachts verscheen haar een 'scone jonghelinc' die zich bekendmaakte als Jezus van Nazareth en haar op haar zoektocht begeleidde naar een klooster waar ze intrad om aan het einde van haar aardse leven de Bloemenmaker te ontmoeten. Zoals ik al vermeldde in hoofdstuk I werd het verhaal in 1904 opgenomen in de bij E. J. Brill in Leiden door dr. G. J. Boekenoogen uitgegeven serie Nederlandse Volksboeken (nr. IX). Volgens Fl. van Duyse (deel III blz. 2451), Knuttel en Keuchenius-Tinbergen waren er in de zestiende eeuw verschillende versies in dichtvorm van het verhaal in omloop, vooral in Duitsland. Velen (o.a. van Duinkerken) brengen het terug tot de latere kruistochtenperiode (zelfs tot de dertiende eeuw dus). In de Nederlanden is het als gedicht voor het eerst aangetroffen in het boekje 'van' Tonis Harmansz.. Vandaar de neiging om althans de bewerking in dichtvorm in het Nederlands aan hem toe te kennen. Wie heeft deze tekst gemaakt? Hijzelf misschien of een van zijn 'bijdra(a)g(st)ers'? Allerlei varianten -ook in liedvorm- in het Zuiden, vaak via ongedateerde pamfletten verspreid, kunnen van oudere datum zijn. De indeling in verzen en dus ook de melodie is in de verdere overlevering volgens van Duyse nogal verschillend geweest.

Ook de tekst zelf, zeker die van het slotgedeelte, is in de loop van de eeuwen verschillend van inhoud geworden. Dat verschijnsel doet zich al voor in het volksboek, waar de soudaensdochter, als ze eenmaal in het klooster is ingetreden, in sommige edities een naïef-wonderlijke verhouding met de abt aangaat. Het lied had een grote verspreiding, het was ongekend populair. Men heeft de sfeer ervan soms vergeleken met die van de Beatrijs, maar het enige gegeven dat daarvoor pleit, is, dat beide teksten over een vrouw gaan die gelokt wordt (als door een vogel, zoals er ook geschreven staat in de legende van broeder Felix van Heisterbach) haar gewone leven te verlaten om uiteindelijk de veiligheid van het klooster (terug) te vinden. De Duitse dr. J. Bolte en in zijn kielzog prof. J. de Vooys hebben 35 varianten gevonden, merendeels in dichtvorm. Soms is de 'verlokker' de Maker van de bloemen zelf, soms Jezus, soms een engel, soms een vogel. Jezus en God worden nogal eens verwisseld. De verdere inhoud is ook heel verschillend: men onderscheidt drie soorten:

1. De hoofdfiguur is iemand (man of vrouw, christen of moslim) die op zoek is naar de maker van de bloemen en een soort geestelijke reis meemaakt.
2. De hoofdfiguur is een meisje uit verre landen dat door Jezus tot zijn Vader als maker van

de bloemen wordt gebracht.

3. De hoofdfiguur is een meisje dat door haar vader is uitgehuwelijkt aan b.v. de Commandant van Grosswardein, een bruut, maar door Jezus tijdig in hemelse veiligheid wordt gebracht.

Deze laatste versie schijnt de oudste te zijn. Die van Tonis Harmansz. sluit aan bij 1 en 2.

Dr. J. te Winkel houdt het erop, dat het exempel in prozavorm in het Noorden doordrong rond 1510. Na de reeds vermelde editie van Sonderdanck verscheen het in 1540 in Amsterdam bij Willem Jacobsz. woonende aan de Oude Sijde in de St. Annastraat in het huis 'de Engelenburght' en waarschijnlijk al eerder bij Doen Pietersz. zonder jaartal. Ook in liedvorm was het volgens hem (te W.) rond 1550 algemeen bekend. De melodie kan men vergelijken met die van `Heer Jezus, mens van vlees en bloed` dat nu nog in de bewerking van Huub Oosterhuis in de kerken wordt gezongen. Pas tegen het einde van de zestiende eeuw werd het volgens te Winkel in een gedrukt boekje als dat van Tonis opgenomen, maar het moet al eerder in omloop zijn geweest. In het Zuiden kende men de inhoud ook: op 23 september 1520 werd ter ere van Karel V het spel `Amyca of de Makere der Bloemen` opgevoerd in Antwerpen (het werd in 1924 (!) herhaald door 'het Masker' o.l.v. Eduard Amter) met een vergelijkbare inhoud. De Coussemaker beweert, dat hij zelf in zijn tijd (rond 1850) het lied nog heeft horen zingen in de omgeving van Duinkerken en in gemoderniseerde vorm schijnt men het volgens van Duyse en Knuttel in 1898 in Huizen langs de huizen te hebben gedeclameerd en gezongen. Ene 'vrou Gerrits', geboren in 1580, staat beschreven als zangeres van het lied in 'Medenblick' en in 1900 werd een bewerking ervan nog op verzoek gezongen in Broek op Waterland door twee inwoners: C. Bakker en C.Tolk. Aldus van Duyse. In een handschrift uit de zestiende eeuw (ooit in het bezit van Snellaert, maar niet meer te achterhalen) had het gedicht 60 strofen (6 meer dan gewoonlijk). De versie van het 'suyverlick boecxken' zou hier van afgeleid kunnen zijn, maar dan is moeilijk te verklaren waarom juist de volgende strofen die in Snellaerts uitgave zijn terug te vinden, zijn weggelaten:

Och alle jonghe maeghden reijn
Gheeft Jesus doch u trouwe
En kiest hem voor u soete lief
Ten sal u nimmermeer berouwen

Die dit liedeken eerstwerf sanck
Godt wil haer gratie geven
Dat sy mach sien heer Jesus haer lief
in dat eeuwich leven. Amen.

Of zou het lied in deze vorm door een vrouw (een kloosterlinge?) zijn gemaakt en (door haar?) aan Tonis zijn toevertrouwd of toegekend? Volgens Boekenoogen is deze versie beter dan die van het boekje, maar van later datum. In deze tekst wordt bovendien geen appèl gedaan op moslimmeisjes maar op alle aanstaande kloosterzusters! Er is in het `Devoot en Profytelick Boecxken` van Antwerpen (1539) onder no.147 al een navolging van het dus oudere lied opgenomen als 'Een goet man hadde een dochterkijn'. Knuttel betreurt het, dat het sultansdochterlied niet in een goede oudere vorm is overgeleverd en Acquoy, die evenals te Winkel en van Duyse (deel III, blz. 2458) Harmansz. niet als de dichter ervan beschouwt (Het Geestelijk Lied, blz. 55), ziet er een variant in van het verloren gegane lied waar het de 'wijse' van meekreeg: 'Die boerman hadde een dochterken…'. Dan zou er dus ook hier sprake zijn van een contrafact. 'Die boerman' was -zie van Duyse- een wereldlijk lied met een niet zo hoogstaand ('suyverlick`!) thema.

De 'terugvinder' van het boekje van Tonis Harmansz., de reeds genoemde Mr. L. Ph. C. van den Bergh, stond met zijn mening de dichter van het lied gevonden te hebben tamelijk alleen, al volgden van Vloten en Thijm hem. Zelfs van Duinkerken die graag met Thijm meeging, zette een vraagteken achter de naam van 'de Wervershoofse bard'. Van den Bergh nam het Snellaert kwalijk dat hij zijn 'vondst' niet verwerkte in zijn (Sn.) uitgave

van Willems' liederenverzameling, maar die zal daar zijn redenen voor gehad hebben! Interessant en mijns inziens betrouwbaarder is van den Bergh's beoordeling van het gedicht zelf. Volgens hem heeft het 'een onnavolgbare waas van naïviteit, een poëtische tint die ondanks de allerslordigste versbouw onbeschadigd gebleven is`. Hij besefte, dat het lied in andere variaties kon hebben bestaan, maar meende, dat het niet eerder opgeschreven kon zijn dan in de vijftiende eeuw en dan waarschijnlijk zeer onvolmaakt. Tonis Harmansz. had volgens hem misschien geput uit zijn herinnering of uit de mond des volks en maakte zijn tekst veel vollediger dan de andere versies. Thijm beschouwde trouwens Tonis wel als de dichter maar noemde hem tevens de 'bewerker' van de legende. Volgens Kalff komen er in Tonis' boekje verschillende vijftiende eeuwse liederen voor. Dat blijkt inderdaad ook bij van Duyse die de oude geestelijk liederen grondig onderzocht. En in het Hoorns Liedboek van 1614 van Pieter Zacharias komt de tekst van het sultansdochterlied voor zonder vermelding van onze Tonis. Ook zijn er later nog veel bewerkingen gemaakt op weer andere melodieën, zoals b.v. in de achttiende eeuw op de zeventiende eeuwse melodie 'O Holland schoon'. Niemand, ook Tonis Harmansz. niet, kan zich in deze op oerauteurschap beroemen.

We kunnen dus concluderen dat, als Tonis Harmansz. van Warvershoef na ongeveer 1560 is gestorven ('salighe' (= wijlen) zegt men niet meer van iemand die een halve eeuw of meer dood is), het ondenkbaar is dat hij het lied van de Soudaensdochter nieuw geschreven, laat staan bedacht heeft. Het lied is volgens de meeste onderzoekers van vóór 1500. Wel kan het zijn dat hij of een van de rederijk(st)ers uit zijn kring het lied uit overlevering kende en er een eigen redactie aan heeft gegeven. Ook kan de inhoud ontleend zijn aan het Volksboek dat in Delft in 1520 en in Amsterdam in 1540 of al eerder was verschenen en dat er op basis daarvan een eigen liedtekst is gemaakt. Misschien door Tonis zelf? De taalvaardigheid is waarlijk van een dichter(es), de inhoud is lieflijk en soms ontroerend, maar naïef. Er zit een duidelijke verliefdheidsbeleving in, maar die vindt men ook in het proza. Mij lijkt `Des Soudaens Dochterken` in deze uitgave een geslaagde weergave in liedvorm van een in allerlei varianten en in proza én poëzie overgeleverde legende. Maar of Tonis Harmansz. deze tekst op zijn naam mag houden, dat valt sterk te betwijfelen.

En of de angst voor de Turken erdoor werd bezworen, dat lijkt me nóg onwaarschijnlijker!

Het Beeldje op het Grentplantsoen

VI Het Nova Zembla-exemplaar en de drie exemplaren van de Koninklijke Bibliotheek

Het lijkt dus betrekkelijk gemakkelijk de nog voorhanden zijnde exemplaren van het boekje van Tonis Harmansz. in 'jong' en 'oud' in te delen. Op enkele plaatsen in de tekst komt namelijk, zoals ik al vermeld heb, de eeuw van schrijven voor: in de tot voor kort als ouder beschouwde teksten (b.v. K.B. A en C) staat er in lied no. 2 (2x) en lied no. 6 `boven (of `over`) vijfthien hondert jaer`, in de zgn. `jongere` is dat veranderd in `sesthien hondert jaer`. Deze laatste blijken dus van ná 1600 te zijn, want de bedoeling ervan is aan te geven hoeveel jaar het christendom al bestond en men vond toen algemeen -zij het ten onrechte- dat de geboorte van het christendom samenviel met het begin van onze jaartelling. Terecht heeft Martine de Bruin er echter, zoals gezegd, in haar artikel `Bevroren Boekjes` (in: `Veelderhande Liedekens', Leuven 1997, blz. 74-77) op gewezen, dat de mogelijkheid niet mag worden uitgesloten, dat sommige herdrukkers niet alert geweest zijn en hun uitgaven van na 1600 niet hebben aangepast. Naar mijn mening kunnen ze het ook niet gewild hebben: een schrijver spreekt vanuit zijn eigen tijd. Bouman en Vriesema (Quaerendo 8, 1978) beweren (ik herhaal het) dus zelfs, dat alle Muller-uitgaven met `ten huyse van` op de frontpagina, ook al hebben ze 'vijfthien hondert' van na 1617 zijn, omdat hiermee wordt aangegeven, dat de erfgenamen de drukkerij hadden overgenomen en dat gebeurde kort voor 1617. Dan zijn K.B. A en eventueel K.B. C van latere datum en kan K.B. B -zonder drukker en uitgaveplaats- zelfs de oudste van de drie zijn.

In dit hoofdstuk wil ik twee exemplaren behandelen met een zeer bijzondere geschiedenis, het één wordt bewaard in het Rijksmuseum, het ander in de Koninklijke Bibliotheek (K.B. C).

Het eerste noem ik in navolging van Martine de Bruin het Nova Zembla-exemplaar. Het bevindt zich niet in een bibliotheek, maar in een magazijn met speciale voorzieningen in het Rijksmuseum van Amsterdam. Het is niet om aan te zien en toch (juist daarom) zeer ontroerend. Men komt het op het spoor door bij prof. G. Kalff te lezen over zijn bezoek aan het Rijksmuseum in 1882 (Het Lied in de Middeleeuwen, 1884 blz. 674). Daar wekte een tentoonstelling van de op Nova Zembla teruggevonden voorwerpen van de beroemde Barentsz. en Heemskerck-expeditie zijn ontroering, vooral omdat er een exemplaar van het boekje van Tonis Harmansz. bij was, dat dus bijna 300 jaar onder het ijs was 'geconserveerd' geweest. Het is intussen nog ongeveer 120 jaar ouder en niet meer 'in de diepvries', dus van inkijken is (terecht) geen sprake. Er zijn wel foto's van de titelpagina beschikbaar.

Het boekje wordt al vermeld in het kort na de vondst ervan (1876) verschenen boekje van de toenmalige adjunct-rijksarchivaris J. K. J. de Jonge `The Barents Relics` (London 1877 pag. 47 e. v.; Ned. ed.: 's-Gravenhage 1872 en 1877), waarin deze de schat registreerde. Hij brengt het boekje, waarvan het voorblad nog redelijk goed te lezen is, al in verband met het zgn. Bogaers-exemplaar van de K.B. (nr. 683 A.B.-UW 1712 E2) -K.B. B dus-, maar het is ongetwijfeld ouder dan dat, want in het laatste staat `over/boven sesthien hondert jaer` terwijl de expeditie naar Nova Zembla duurde van 10 mei 1596 tot 1 november 1597. Toch heeft ook dit half-vergane exemplaar geen (adres)vermelding van de uitgever en dezelfde tekstindeling op het titelblad als K.B. B. Maar een ander houtsnede-vignet. Ook de Jonge beschrijft zijn ontroering bij de gedachte dat in die barre winter op Nova Zembla de `simple, childlike, mystical songs` van (sic!) Tonis Harmansz. van

Warvershoef werden gezongen, al merkt ook hij al op, dat het metrum niet naar verwachting is. Hij verbaast zich erover, dat de anti-Spaanse Nova Zembla-vaarders toch zo'n Rooms boekje meenamen waarin Maria Magdalena en Maria, de moeder van Jezus, zo duidelijk voorkwamen. Hij verklaart dit uit het feit, dat de volksliedjes die vroeger gezongen werden ook in 1596 nog 'in' waren, zij het met kleine veranderingen. Prof. Kalff vermeldt nog een andere mogelijkheid (Geschiedenis van de Nederlandsche Letterkunde, deel III, blz. 11 onderaan): 'Ook onder de Roomsch-Katholieken werden er vrij wat tegenstanders van Spanje gevonden'. Martine de Bruin vraagt zich af of het boekje misschien aan een overleden Nova Zembla-ganger heeft toebehoord en daarom -in tegenstelling tot de eventuele liedboekjes van de overlevenden- werd achtergelaten.

Bij de Jonge krijgen twee liederen speciale vermelding naast dat van de Soudaensdochter: `Die voghelkens van deser aerden` (lied no. 34) en `Ick soude soo gheerne by Gode zijn` (lied no.15), waarbij hij de slotregels vermeldt: 'En die dit Liedeken heeft ghedicht, Och scheyden was hem pijne. Amen`. Dit herinnert de Jonge aan het verdriet en de angst op Nova Zembla, mijzelf doet het ook denken aan de stervende Tonis Harmansz. met misschien een kans dat dit lied door hem bewerkt zou zijn, het oorspronkelijke komt van elders. In februari 1998 werden de voorwerpen van Nova Zembla nogmaals beschreven in een prachtige uitgave `Behouden uit het Behouden Huys` onder redactie van J. Braat c.s., uitgegeven door 'De Bataafsche Leeuw' in Amsterdam. Daarin staan ook foto's van het boekje. Men kan zien dat de titelpagina overeenstemt met K.B. B, maar om met de expeditie mee te kunnen gaan, moet het van eerdere datum zijn geweest. De andere boeken van de expeditie zijn wel gedateerd en bijna alle van rond 1590. Een aanwijzing? Het Nova Zembla-exemplaar stemt dus ook met K.B. B overeen in het feit, dat noch de drukker noch de plaats van uitgave op het voorblad voorkomen, maar de eeuwaanduiding, uiteraard 'vijfthien hondert', verschilt.

In het verslagboek van Gerrit de Veer (1598) die de overwintering zelf had meegemaakt, wordt vermeld, dat er totaal 17 mannen meegingen -het vertrek was op 10 mei 1596 vanaf Amsterdam en een week later vanaf Vlieland- en dat ze overwegend gelovig waren. Toen b.v. de zon op 24 januari 1597 leek terug te komen (ze vergisten zich volgens Willem Barentsz veertien dagen!), kwam het Deus Adjutor-vertrouwen bij de meesten naar boven. Barentsz zelf was 42 jaar, protestants, godvruchtig en hoogontwikkeld in de zeevaartkunde. Jacob van Heemskerck (30), rooms-katholiek, was meer populair bij de bemanning. Pieter Pietersz. Vos (28), de stuurman, was vanuit zijn gereformeerde religie evenzeer tegen het dobbelen als tegen de Spanjool! Barentsz wilde maar kon niet zo goed zingen, de Veer (21) verbeterde hem. Die was waarschijnlijk nogal kerks, in elk geval zeer gelovig: in zijn verslag is een verwijzing naar God veelvuldig aanwezig. In het boek van J. H. van Balen `De Scheepsjongen van Willem Barends` (1882) wordt zelfs tamelijk uitgebreid beschreven, hoe het zingen uit het 'suyverlick boecxken' eraan toeging (blz. 67), maar de Veer vermeldt het liedboekje niet, wel het zingen van psalmen. Vijf van de zeventien mannen kwamen niet levend terug, waaronder Barentsz zelf. Op 23 september al stierf de 'timmerman uit Purmerend', waarschijnlijk Joris Christoffel (35). Op 26 januari een bemanningslid van wie de naam niet bekend is. Op 20 juni stierf Willem Barentsz (aan scheurbuik?), op dezelfde dag de stuurman Claes Andriesz Goutijck(41), die fluitspeelde en soms het zingen begeleidde, en tenslotte op 5 juli Jan Fransz van Haerlem. Ook hier zien we dat sommigen een bijnaam hadden, anderen een patronymicum (Willem Barentsz zelf b.v.) en weer anderen een toponiem dat niet per se naar hun geboorteplaats verwijst, misschien wel naar de plaats waar hun familie vandaan kwam. Jacob van Heemskerck b.v. werd niet in Heemskerk maar in Amsterdam geboren uit zeer roomsgezinde ouders. De andere Nova Zembla-gangers waren: meester Hans Vos de Ronde (38), barbier en chirurgijn, een eigenaardig persoon die een opgezette beer mee

terug wilde nemen om voor zijn kapperszaak te zetten en zo klanten te trekken. Verder: Duncker Jacob Jansz. van Sterrenburgh (32) uit Schiedam die een primitieve blinde darm-operatie door meester Vos overleefde (ter verdoving werd brandewijn gebruikt!), de kok Lenaert Heyndricksz (45), Laurens Willemsz. Eénoogh (38), Jan Hillebrantsz.(41), Jacob Jansz. Carsten Hoogwoudt (38) die ook fluitspeelde en van wie een been -zonder verdoving- werd geamputeerd, Pieter Cornelisz. (32) die fiedel (=viool) speelde, Simon Jan van Buysen Reyniersz. (28) en Jacob Evertsz., een scheepsjongen.

Tot in 1995 heeft men samen met Russische onderzoekers vanuit de Universiteit van Amsterdam wetenschappelijke tochten gemaakt naar Nova Zembla. Het graf van Willem Barentsz en de andere gestorvenen heeft men ondanks tegengestelde berichten, zelfs in de kranten, tot nu toe niet gevonden. Wel een kaakbeen van een ijsbeer uit die tijd met resten van mensenvlees! En het boekje 'van' Tonis Harmansz. van Warvershoef!

Als tweede bijzondere exemplaar kan men dat van de Koninklijke Bibliotheek (3C 29 no.1097) beschouwen, het zogenaamde Scheurleer-exemplaar, door mij aangeduid als K.B. C. Het wordt door Knuttel al zo genoemd, omdat het -zoals ik aangaf- indertijd niet in de Koninklijke Bibliotheek te vinden was, maar in de verzameling van dr. D. F. Scheurleer in het Gemeentemuseum in den Haag, die hoofdzakelijk uit liedboeken, met of zonder muzieknotatie, bestond. Het betreffende exemplaar is, afgaande op de eeuwaanduidingen erin, misschien van vóór 1600 en in vele, maar niet alle, opzichten gelijk aan K.B. A dat vaak -volgens Bouman en Vriesema dus ten onrechte- als het oudste werd beschouwd (er staat immers: `vijfthien hondert jaer`, maar ook: 'ten huyse van..') en ook door mij werd gebruikt voor de tekstuitgave die na deze inleiding volgt. Het eigenaardige van K.B. C, dat met de gehele verzameling Scheurleer in 1923 naar de Koninklijke Bibliotheek werd overgebracht, is dat de titelpagina, die kennelijk verloren is gegaan (of uitgescheurd?), in geschreven letters is nagebootst, misschien van A, want de drukker is vermeld zoals bij A, terwijl op B de drukker ontbreekt. Zij kan natuurlijk ook van een ander exemplaar -met drukker- zijn nageschreven. De kalligrafie is keurig en precies gedaan, het boekje is ook voorbeeldig ingebonden. Het wonderlijke is echter, dat er op het voorblad een houtsnede-afdruk is geplaatst voorstellende een (Hollandse?) leeuw, die ergens vandaan moet zijn gehaald, misschien van het oorspronkelijke, misschien van een ander boekje. Wanneer is dit gebeurd? Gezien de voorzichtigheid van Muller na de Alteratie zou men kunnen denken aan het wegscheuren van de oorspronkelijk voorkant in diens tijd, maar het is ook mogelijk, dat het boekje in de loop der jaren beschadigd is geweest en op deze wijze hersteld. Als er meer achter zit dan een opknapbeurt, kan men zich afvragen of Muller (of eventueel een uitgever die zijn uitgave had overgenomen) zover is gegaan, dat hij de afbeelding van Jezus, predikend of verrezen, verving door die van een (nationale?) leeuw. Is het boekje dus nog meer uit de kloostersfeer weggehaald en sterker `genationaliseerd`? Dat het 'voorlied', `Nu laet ons allegaer danckbaer zijn` (lied no. 1), op de achterkant van de titelpagina niet in ere werd hersteld, lijkt me logisch, omdat het ook eigenlijk niet past in de sfeer van het boekje. Van Duyse dateert het als Loven (=Leuven) 1577. Bovendien komt het nogal Bourgondisch (=rooms-vrolijk) over. De laatste regel ervan spreekt van 'een Pater noster (=onzevadergebedje) lesen': dat doet Vlaams aan! In A lijkt het eerder toegevoegd dan trendsettend: een eerste lied -in druk- op een verso-kant (=achterkant) van een titelpagina is tamelijk ongewoon. Als een lied op de wijze van het Wilhelmus (in mijn telling no. 2) als eerste wordt gebracht, vindt zo'n boekje natuurlijk meer genade in de ogen van protestanten en prinsgezinden.

Opvallend is ook, dat het woord `vermaert` op de frontpagina van K.B. C is weggelaten. Als deze kwalificatie op Petrus Apherdianus slaat, moet men zich voorstellen, dat diens vermaardheid -volgens Bob en Maria de Graaf geheel ten onrechte!- al spoedig

in Amsterdam verbleekt was. Of was het om hem nog meer in de anonimiteit te houden of te drukken?
Ik zou de kalligrafische overschrijver graag eens spreken of liever nog de eventuele uitscheurder!

Het NOVA ZEMBLA-exemplaar

oorspronkelijke bedoeling

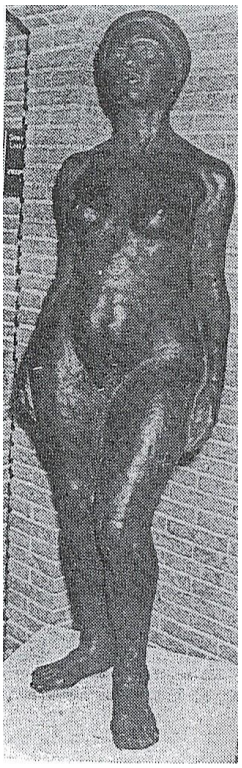

afgekeurd (?)

goedgekeurd (?)

VII Het Beeld(je)

Terug naar Wervershoof ! Toen de nieuwe burgemeester, Aad J. Vlaar, in december 1969 hoorde, hoe het onderzoek naar Tonis Harmansz. onder zijn voorganger was vastgelopen en dat intussen mgr. Kraakman, die in juni 1967 in Wervershoof was komen wonen, bezig was de zaak vlot te trekken, herinnerde hij zich, dat er tijdens zijn wethouderschap in Blokker (met speciale aandacht voor cultuur) op advies van de directeur Technische Dienst aldaar contact was gezocht met de inmiddels Amsterdamse beeldhouwer Jan van Druten (1916-1993). Deze was eerst caféhouder geweest in Nijmegen, maar na een opleiding kunstschilder geworden: hij maakte zeker meer dan honderd schilderijen. Op advies van de Poolse kunstverzamelaar Jaeller, die liever een beeldje dan een schilderij van zichzelf had, was hij in 1965 overgegaan op het beeldhouwen. Met succes, want b.v. in Hoorn stonden al spoedig enkele zeer gewaardeerde beelden van hem: de Jongens van Bontekoe bij de haven, de hond bij Tamarinde, het paard van de schillenboer met een keeshond op zijn rug en enkele werken in het St. Jansgasthuis. Ook in Grootebroek-Bovenkarspel valt werk van hem te bewonderen: een danseresje in een lantaarnpaal met een blaffende hond eronder en een polderschuit vóór de sporthal. Een jachthond siert op Texel het graf van een jager. Voor Blokker dacht Vlaar aan een uitbeelding van het gemeentewapen: de gerichtsboom met de kauwen (symbool van de dorpen waaruit de gemeente bestond). Maar toen van Druten daarvoor werd uitgenodigd, had hij als voorbeeld een kalfje-in-brons bij zich dat zo in de smaak van de gemeenteraad viel, dat op voorstel van raadslid Jan Groot dat beeldje werd gekocht (de kunstenaar vroeg verbouwereerd een prijs die ver onder de waarde lag!). Het valt nu te bewonderen ter plaatse van de overgang van Wester- naar Oosterblokker. Kan men hier een hint in zien, dat men een kunstenaar niet te veel aan een opdracht moet `binden`? Iedereen in Blokker is verknocht aan het kalfje!

Van Druten was ook de maker van het algemeen geprezen beeld van een oude Jood met jas en wintermuts dat in 1970 voor het nieuwe bejaardenhuis in Wervershoof werd geplaatst en door Vlaar bij de onthulling op 21 juni 1971 `Methusalem` werd gedoopt. In de gemeenteraad vond het idee van een beeld voor Tonis Harmansz. inmiddels meer bijval dan het voorstel voor een straatnaam in l969. Op 19 september 1972 werd in de gemeenteraadsvergadering besloten contact op te nemen met van Druten. Kraakman zegde meteen 50 gulden toe. Men deed overigens niet moeilijk over de onkosten en was ervan overtuigd, dat ook anderen met bijdragen zouden komen. Vanaf 1971 gold bovendien de zgn. éénprocentsregeling voor kunst, wat betekende duizend gulden per jaar. Het was kennelijk de gewoonte van van Druten eerst wat voorbeelden in het echt of op foto te tonen, dan wat kleine ontwerpen te maken (varianten) en dan het beeld op ware grootte in klei en tenslotte definitief in brons uit te voeren. Zo ging het ook in dit geval, maar achteraf is gebleken dat de opdracht niet erg zakelijk en uitgewerkt op papier is gezet `om de kunstenaar alle artistieke vrijheid te geven`. In de archieven worden elkaar tegensprekende prijzen genoemd: 9150 gulden, 7000 gulden, 10000 gulden. Maar dit laatste bedrag kan een afronding zijn van het eerste, omdat er ook nog een sokkel bij zou komen, en het middelste bedrag heeft misschien te maken met wat de gemeente via de éénprocentsregeling gespaard zou hebben als het beeld klaar was. Bijna iedereen was enthousiast: 9 stemmen vóór, 2 tegen: de een omdat het te duur zou zijn, de ander omdat het bedrag beter aan iets ‘socialers’ besteed kon worden en er al een beeld was in de gemeente. Het beeld zou 1.20 meter hoog zijn en een meisje voorstellen met een poort om zich heen waardoor hemellicht haar zou bestralen. De kloosterpoort van de

Soudaensdochter was dus ook hemelpoort, iets wat oud-Hagevelders aanspreekt: Porta Coeli staat er op het Heemsteedse gebouw op de plek waar eens een klooster stond.

Begin oktober ging de opdracht in eerste instantie naar van Druten en op 12 en 13 februari 1973 toonde hij in de gemeenteraad een klein ontwerp (met poort), terwijl hij beloofde het beeld vóór het einde van dat jaar te zullen leveren, 1.20 meter hoog. Er zou een sokkel bij moeten van 2.30 meter, zodat het geheel op 3.50 meter zou komen. De betaling zou wel lukken: in het cultuurfonds zat intussen 3000 gulden, de Nutsspaarbank beloofde 1000 gulden, het pensioenfonds Grafische Bedrijven, dat het nieuwe winkelcentrum van Wervershoof financierde, 2000 gulden en er waren nog twee schenkingen bijgekomen van elk 500 gulden. Het beeld zou in het winkelcentrum worden geplaatst; de Raiffeisenbank, die dat jaar 75 jaar bestond, zou er een fontein bij plaatsen. Alles in overleg met de architect. Op 7 maart werd de opdracht definitief omschreven, op 26 maart nog een keer. Alles leek in orde.

Toen kwam de ommekeer. Volgens Kraakman heeft van Druten in de zomer van 1973 gewerkt aan een naakt van 1.60 meter. Volgens Vlaar was dat zijn artistieke vrijheid. Ikzelf vraag me af, of de kunstenaar zich wel echt geestelijk in de Soudaensdochter heeft verdiept, zoals blijkt uit een achteraf gegeven interview waar ik nog op terugkom. Hoe dan ook, in het najaar presenteerde van Druten een voorontwerp waartegen de gemeenteraad op 9 oktober nee zei. Om drie redenen: het ontwerp klopte niet met het gedicht, niet met de geest van Tonis Harmansz. en niet met de stijl van een Oosterse vrouw. Op 9 en 11 oktober werd hem duidelijk ingeseind: Houd je aan onze afspraak van het voorjaar. Op 22, 25 en 29 januari 1974 werden de problemen vóór, tijdens en na de raadsvergadering nog eens besproken, op verzoek van Kraakman buiten de pers om, omdat die er lucht van had gekregen en er een rel van zou maken. Het beeld dat van Druten had gemaakt, werd afgekeurd. Ook de modelkosten (volgens van Druten 2500 gulden) werden niet betaald. Kraakman verdedigde dit standpunt in het Noord-Hollands Dagblad van 1 februari. De burgemeester en secretaris Kolvenbag bezochten de kunstenaar en zagen in zijn atelier het beeld: ze vonden het mooi, maar niet geschikt. Vlaar bezocht ook Kraakman op 18 februari om te zoeken naar een compromis, maar daags erna schreef deze hem een brief waarin hij hem met een verwijzing naar de prozatekst van Boekenoogen dringend adviseerde: óf géén naakt óf weg met van Druten. Hij noemde de kunstenaar zelfs a-christelijk. Hij voelde voor het idee van zijn huisgenote Mej. Nel Kolkman: een meisje in een kaftan met een bloemenboeket in haar linker- en een enkele bloem in haar rechterhand, waar ze peinzend naar kijkt, op zoek naar de maker van de bloemen.

Maar het beeld komt! Op 6 maart 1974 is er weer raadsvergadering. Op verzoek van Kraakman wordt de pers (weer) buiten de navergadering gehouden en dan brandt hij los: Breek óf met van Druten óf met de Soudaensdochter! Het gaat hem niet om het naakt, dit beeld is zelfs een mooi beeld, maar het heeft niets met Tonis Harmansz. te maken! (Kraakman zet op papier: Tonis Harmansz., vroeger wonende in Wervershoof!). Vlaar is op bezoek geweest bij de kunstenaar: hij is ervan overtuigd, dat het beeld echt voor Wervershoof gemaakt is. Maar de gemeenteraad beslist: het beeld wordt meteen na de vergadering van 6 maart teruggestuurd en van Druten wordt nogmaals op het hart gedrukt: ”houd je aan de afspraak!”. Twee keer wordt als ‘nieuwe’ opdracht bevestigd: een gekleed beeld, niet zo groot. Dan is het op dit front een jaar rustig.

Op 29 mei 1974 is Vlaar nog burgemeester van Wervershoof. In die maand vinden de gemeenteraadsverkiezingen plaats. ABC (vooral Onderdijk en Zwaagdijk) komt in de raad, met Progressief Wervershoof, Boerenpartij en VVD. In juni l975 vertrekt Vlaar. Hij is achteraf, zo blijkt uit zijn In Memoriam bij de begrafenis van van Druten in 1993, kwaad op de clerus en beschrijft de soudaensdochter als een `door het christendom gekaapt moslimmeisje`.

In afwachting van de nieuwe burgemeester, J. B. M. (Han) Meijer, laat de gemeenteraad op 16 september 1975 aan van Druten vragen: `Waar blijft het afgesproken beeld?` Meijer gaat ook zelf in diens atelier het afgewezen naakte beeld bekijken, samen met Kraakman, maar vindt de kunstenaar in een café, niet erg aanspreekbaar. Op 18 november stuurt van Druten zijn nieuwe ontwerp, maar met een honderd procent hogere prijs: 20000 gulden. Hij zal het maken met een hoogte van 1.60 meter, tenzij het kleiner moet. Opnieuw een probleem dus, nu voor de nieuwe gemeenteraad en de nieuwe burgemeester. In maart 1976 vraagt de kunstenaar: " Hoe zit het nu?" Er is intussen in Wervershoof een Thonis(!) Harmansz.-plantsoen als woonstraat gepland, dus erg veel behoefte aan een nieuwe discussie is er niet. Bovendien is het winkelcentrum zo goed als klaar, zonder beeld, zonder fontein. Op 14 en 22 juni komen in de gemeenteraad drie mogelijkheden op tafel: een gekleed beeld van 160 cm voor 20000 gulden, een van 120 cm voor 11000 gulden of een van 60 cm voor 9000 gulden. Het voetstuk wordt geraamd op 1800 gulden, maar Meijer vindt een bloemenheuvel ook geschikt en goedkoper! Men besluit tot het beeldje van 120 cm met 5 stemmen vóór, 3 tegen. Eén van de drie tegenstemmen komt van de Boerenpartij: de heer Botman is naar Rome geweest en heeft daar een beeldje gekocht van een vrouw die keurig haar edele delen bedekt voor 20 gulden terwijl ze 20 cm hoog is. Marmer en naakt en prachtig! Eén gulden de centimeter, dat is pas wat! De heer Knijn (CDA) is het met hem eens. De pers smult. De derde tegenstem komt van mevr. van Diepen-Koomen, die de zaak zo zat is, dat ze van alles af wil. Bij de vóórstemmers zijn de heren Grooteman en Haakman van ABC, die nog eens bevestigen dat Kraakman eigenlijk gelijk had. Op 1 juli krijgt van Druten het besluit te horen. Hij stemt in en belooft op 25 oktober, dat het beeld in december 1978 klaar zal zijn. Dan is er 8000 gulden in de cultuurkas, zodat de betaling geen probleem zal zijn. Maar in verband met de voltooiing van het winkelcentrum vinden de meesten dat het beeld(je) eerder geplaatst moet worden. Van Druten belooft: medio 1977. Het is geworden: 14 februari 1978. In 1977 is de kunstenaar aan het werk op zijn atelier. Kraakman is ook druk bezig, maar dan met zijn onderzoek naar Tonis Harmansz.. Hij weet Verhaak op te sporen en schiet aardig op met zijn papieren.

Op 14 februari 1978 komt het nieuwe beeldje aan op het gemeentehuis. Het maakt lang niet zoveel indruk als het eerste beeld, het hoofd is kaal (volgens van Druten betekent dat: maagdelijkheid), de sultansdochter draagt geen bloemen, is gekleed in een plooirokje en 150 cm hoog. Het voetstuk dat erbij hoort is ook 150 cm. Van enthousiasme geen spoor.

Begin maart vroeg de VARA informatie bij secretaris Kolvenbag en op 14 april werd er op de televisie in het programma 'Hoe bestaat het?' over de geschiedenis van het beeldje verteld. Heel Nederland genoot. Kraakman heeft het beeldje nog gezien in het gemeentehuis, maar schreef op Witte Donderdag aan de burgemeester of ze wilden zorgen voor een waardige(r) plaats. Bovendien bood hij zijn geschriften aan ter lezing door belangstellenden. Ergens besefte hij zijn tekortkomingen: `Zelf meen ik misschien, dat mijn uil een valk is`. 'Tot derde Paasdag ben ik op Texel.` schreef hij. Na een halve dag in het ziekenhuis van Hoorn stierf hij op 20 juli 1978. Hij werd bij zijn uitvaart door pastoor Janssen waardig herdacht, maar zonder enige toespeling op Tonis Harmansz..

Nu deed zich nog een probleem(pje) voor: Waar moest het beeldje geplaatst worden? Sommigen wilden in 1978 eerst nog een blijvende plaats in het vernieuwde gemeentehuis, maar de gemeenteraad voelde eigenlijk niet veel meer voor de hele zaak. Op 22 december stuurde de gemeente aan de Nutsspaarbank, die beloofd had de tekst van 'Des Soudaens Dochterkijn' onder alle bewoners te zullen verspreiden b.g.v. het plaatsen van het beeldje, een brief met het verzoek tot verspreiding, want het gemeentehuis zou de definitieve plaats worden. Kennelijk werd dat verzoek herroepen,

want op 8 maart 1979 ging er een tweede verzoek uit. Daarna (waarschijnlijk na weer een herroeping) werd op 14 mei een brief van de gemeente bij alle bewoners van het Bisschop Grentplantsoen bezorgd met de vraag of ze akkoord gingen met plaatsing van het beeld op hun plantsoensplein. Pas in juli 1980 kwam de tekst in alle huizen en sprak men in de begeleidende brief van `dit voorjaar geplaatst`. In de brochure stond een voorwoord van burgemeester Meijer, een toelichting van de inmiddels `salighe` Kraakman en enkele gegevens over Tonis Harmansz.: Wat deed hij? Waar woonde hij in ons dorp? In een huis in de bocht van de Dorpsstraat? En de tekst natuurlijk van De Soudaensdochter in de versie van van Duinkerken. Kennelijk is alles zonder enige ophef gegaan, wat Meijer mij bevestigde. Het beeldje staat er, onopvallend, het perk eromheen ziet er wat verwaarloosd uit, een paar struiken geven het nog enige allure. De erbijstaande zitbank nodigt niet echt uit tot zitten en peinzen.

Op 24 juli 1990 verscheen er in het Noordhollands Dagblad een overzichtsartikel over deze beeldenstorm, terwijl Bas Roodnat in de NRC in 1993 een artikel schreef onder de titel:`Leeft Jan van Druten nog?` Hij vroeg zich daarin af, hoe het komt, dat kunstwerken soms zonder kunstenaar de geschiedenis ingaan. Het paleis op de Dam kan iedereen tot de maker terugbrengen en zeker de Beurs van Berlage, maar het standbeeld van Vondel in het Vondelpark? En het Rijksmuseum of het Centraal Station? En soms is het andersom: velen kennen de kunstenaar, maar niet zijn kunst: Jan Steen, P. C. Hooft e.d. Ikzelf zou deze vragen wel eens willen voorleggen aan de Wervershovers betreffende Tonis Harmansz..

Al eerder, waarschijnlijk in of niet zo lang na 1978, was er over Jan van Druten een uitgebreid artikel verschenen -met grote foto- in het tijdschrift Finale, waarin de kunstenaar zelf zijn gal spuwde over `Wervershovers die seks en erotiek door elkaar halen`. Hij had voor het eerste beeld, beweerde hij, al 2500 gulden onkosten gemaakt, maar nooit iets ontvangen. Afgaande op dit soort uitspraken vraag ik me af, of van Druten wel ooit iets van het boekje van Tonis Harmansz. heeft begrepen, misschien ook niet van het lied van de Sultansdochter. Kraakman en van Druten gaan hopelijk in het hiernamaals nog eens met elkaar in gesprek.

Hoe is het verder met de kunstenaar gegaan? Oud-burgemeester Vlaar heeft altijd contact gehouden met de familie. Voor zover mogelijk, want Jan zelf heeft de laatste tijd van zijn leven zwervend in Amsterdam doorgebracht, geplaagd door drank en wanen. Als hij in een café verzeild raakte, deelde hij zijn beelden uit aan de stamgasten voor een borrel. Enkele jaren voor zijn tragische dood in 1993 (de begrafenis was op 23 juli, waarbij Vlaar het woord voerde) hebben zijn kinderen de beelden verzameld en via een contract in bruikleen gegeven aan de gemeente Venhuizen. 18 beelden, waaronder de naakte ‘sultansdochter’. Eén, de stinkende bok, staat nu naast het gemeentehuis van Smallingerland en er moet ergens nog een muziekgroep van hem zijn. De Venhuizer beelden blijven te koop, maar staan voorlopig zorgvuldig opgesteld, de meeste in het gemeentehuis, enkele andere (o.a. een replica van de geklede sultansdochter) in de Bosmanstichting. Van de jongens van Bontekoe staan replica’s in Japan. Jan van Druten, R.I.P.

Van Druten, nog altijd verbaasd, in zijn Amsterdamse beeldhouwersatelier.

Nawoord

Hiermee meen ik de voornaamste gegevens over Tonis Harmansz. van Warvershoef en het op zijn naam gezette boekje enigszins ordelijk te hebben ondergebracht. Graag wil ik hier nog iets aan toevoegen over de mogelijk actuele waarde ervan. Want of Wervershoof al of niet ooit een groot dichter heeft voortgebracht, is misschien voor velen nog niet eens zo interessant, maar als zo'n man in zijn tijd iets meemaakte waar wij onszelf en onze angsten in kunnen herkennen, lijkt hij mij onze aandacht waard. In hoofdstuk IV heb ik beschreven hoe rond 1585 de weggedrukte protestanten uit het Zuiden in Amsterdam belandden. De dictatuur van Philips II en die van de Inquisitie waren verantwoordelijk voor die ellende. Maar in Amsterdam werden bij de Alteratie de oudere geestelijken en veel Roomsgezinden buiten spel gezet, naar de Diemerdijk verbannen of, naar verluidt, het IJ opgedreven. Voor de achterblijvers in hun angst en voor hun 'bedroefde herten' werden de liederen in het boekje gemaakt, misschien zelfs dóór hen. Actuele teksten dus op oude melodieën, waarbij het niet zozeer om artistieke prestatie ging maar om 'troost' of 'profijt'. Is dit nu nog actueel? In onze oecumenische tijd drukken katholieken en protestanten elkaar gelukkig niet meer weg, maar hoe is het met ouders en grootouders die -in hun jeugd godsdienstig belast- de 'alteratie' naar een moderne geestesinstelling niet kunnen opbrengen en een niet-agressief maar toch bedroefd hart dragen? Sommige gedichten uit het Suyverlick Boecxken zijn ouderwets agressief tegen de boze wereld, maar andere stralen een zekere milde verdraagzaamheid en zelfs een schuldbewustzijn uit, zoals de meeste commentatoren hebben opgemerkt.

Misschien nog actueler is het lied van de Sultansdochter zelf, eigenlijk een vreemde eend in de bijt. Omdat het over een moslimmeisje gaat en wél enige literaire waarde heeft, al heeft Tonis zelf er waarschijnlijk weinig mee te maken gehad. Of het nu uit de kruisvaarderstijd komt of gemaakt is in de Lepantoperiode, het gaat over de confrontatie Islam-Christendom. De oplossing is in het gedicht wel uitermate simpel: bekeer je tot het Christelijk geloof, het liefst in een klooster. Maar de middeleeuwse schrijver of schrijfster bedoelde iemand de weg te wijzen naar God en Jezus -dat kan volgens mij nooit kwaad!- en speelde bovendien in op de bewondering voor de natuur die ook in onze tijd nogal wat mensen tot religieuze verwondering brengt. Er zit geen pleidooi in voor een nieuwe kruistocht, het wil geen confrontatie maar integratie, ten onrechte gelijkgesteld met: overstappen (uit liefde, dat wel, dus niet gedwongen) naar de autochtone cultuur van het Westerse Christendom. Naïef, maar goed bedoeld. Van enig respect voor de Islam -zoals bij Franciscus van Assisi in zijn regel hst.17- is geen sprake: ze weten daar niet eens wie de maker van de bloemen is! Bovendien wordt soms zelfs Jezus zelf als zodanig gezien in het gedicht: verwisseling van Vader en Zoon, een theologisch misdrijf, als ik me goed herinner. Maar om met Vlaar te spreken van 'gekaapt' moslimmeisje, dat gaat mij te ver, ik spreek liever van 'geschaakt'!

Een beeld van de Sultansdochter geeft inderdaad meer te denken dan een van Tonis Harmansz.: daar had Kraakman gelijk in. Maar dan niet omdat we van hém geen identiteitskaart hebben, maar meer omdat zíj onze fantasie prikkelt en, wie weet, onze verantwoordelijkheid. Zou Meijers idee van een bloemenheuveltje om haar heen (ze staat er nu wat verwaarloosd bij) niet alsnog kunnen? Ik schenk 50 euro!

Bibliografie

A

Aa, van der, A.J. Biographisch Woordenboek der Nederlanden, 1852-1878, 21 delen, Leiden; s.v. Tonis Harmansz. van Warvershoef.
Acquoy, Dr.J.G.R. Het Geestelijk Lied in de Nederlanden vóór de Kerkhervorming, in: Archief van de Nederlandsche Kerkgeschiedenis 2 (1886-1887), blz.1-112.
Alberdingk Thijm, Jos.A. en L.J. Oude en Nieuwe Kerstliederen, Amsterdam 1852, bijzonder over De soudaensdochter: nr.133, blz. 284.
Alberdingk Thijm, Jos.A. Gedichten der XII-XVIde eeuw, Amsterdam 1850, blz.240-246.
Antwerps Liedboeck I, Het, getiteld: Een Devoot ende Profitelyck Boecxken, uitgegeven bij Symon Cock in Antwerpen in 1539, ed. Scheurleer 1889.
opnieuw uitgegeven door D.F.Scheurleer, Martinus Nijhoff 's-Gravenhage l889.
Antwerps Liedboeck II, Het, uitgegeven door Ian Roelans in Antwerpen (1544).
Apherdianus, Petrus (=Pieter van Afferden) Tyrocinium linguae Latinae. Keulen 1545; herdruk door F. de Tollenaere en F. Claes 1976.
Zie verder: de Graaf.

B

Balen, J.H. van De scheepsjongen van Willem Barends, Amsterdam 1882.
Bäumker, W. Niederländische Geistliche Lieder, Leipzig 1888 (Zeitschr.für Musikw.).
Bergh, Mr. L.Ph.C. van den, over De Soudaensdochter bij THvW in: De Gids 1848 deel 1 blz. 807.
Bevers, Ad "Des Soudaens Dochterken", een vrije bewerking van het gelijknamige gedicht, spel in vier bedrijven, Toneelfonds 'Ons Leekenspel' Bussum 1939.
Binding, plaatselijk weekblad voor de gemeente Wervershoof, diverse jaargangen.
Boekenoogen, Dr. G. J. Onze Voornamen in: De Gids 1890.
"Des Soudaens Dochterkijn" uitgegeven als gedicht 1904.
Het exempel van de Soudaensdochter in proza (1510), in: Nederlandsche Volksboeken, deel IX, Leiden, E.J.Brill, 1904.
Bolte, Dr. J. Die Sultanstochter im Blumengarten in: Zeitschrift für deutsches Alterthum, XXXIV (1890), pag.18.
Bot, P.N.M. Humanisme en Onderwijs in Nederland, Utrecht/Antwerpen 1955.
Bouman, J. en Vriesema, P. Harmen Janszoon Muller, printer and publisher in Amsterdam 1538-1617, in: Quaerendo 8 (1978), pag. 221-259 (vooral 236).
Braat, J. (red.) Behouden uit Het Behouden Huys, uitgegeven door De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1998.
Broeder Wouter Jacobsz., Dagboek zie: van Eeghen
Bruin, Martine de 'Bevroren Boekjes' in: Veelderhande Liedekens (red. Frank Willaert), Antwerpen, Peeters 1997, blz. 74-77.
-(samen met J.Oosterman) Repertorium van het Nederlandse Lied tot 1600, Amsterdam 2001.
Burger jr. C. P. De laatste katholieke Amsterdamsche Rectoren, in: Het Boek, 1e jg. 1912.
Busch, A.J. De Martelaren van Gorcum, Gorinchem 1985, tweede druk 1999.
Buuren, A.M.J. van 'Soe wie dit lietdkyn sinct of leest' in: F.Willaert (red.) Een zoet accoord, Middeleeuwse Lyriek in de Lage Landen, Amsterdam 1992.

C

Carasso-Kok, Marijke (red.) Geschiedenis van Amsterdam tot 1578; een stad uit het niets; Amsterdam 2004.
Catharina van de Graft, Dr. C. Middelnederlandsche Historieliederen, Epe 1904, reproductie Arnhem 1968.
Cool, Corn. Dirckz. (uitg.) 'Een suyverlick boecxken' van THvW, Amsterdam 1643.
Coussemaker, C.E.H. de Chants populaires des Flamands de France, 1856.

D

Dale, van -van Veen-van der Sijs: zie Etymologisch Woordenboek.
Deursen, A. Th. van Een dorp in de Polder, Graft in de zeventiende eeuw, Amsterdam 1994 (vooral hst.2, blz. 31-46).
Devoot en Profitelyck Boecxken, Een; zie: Antwerps Liedboeck.
Doorn, Dr. Th. J. van Het Wilhelmus; zie: Internet.
Duinkerken, Anton van De Dichters der Contra-Reformatie, Utrecht 1932, pag. 29 en 155-162.
Dubiez, E. J. Op de grens van Humanisme en Hervorming, Nieuwkoop 1962.
Duyse, Fl. van Het oude Nederlandsche Lied, drie delen, 's-Gravenhage-Antwerpen 1903-1908; herdruk Hilversum 1965.

E

Eeghen, I. H. van De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725, Amsterdam 1965.
Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz 1572-1579 Groningen 1960.
Vrouwenkloosters en begijnhof, Amsterdam 1941.
Etymologisch Woordenboek: dr. J. de Vries Utrecht-Antwerpen 5de druk 1964.
van Dale-van Veen-van der Sijs, 2de druk 1997.
Philippa-Debrabandere en Quak (EWN) 2003-2004.
Franck-van Wijk-van Haeringen 1949

F

Franck-van Wijk-van Haeringen: zie Etymologisch Woordenboek.

G

Gezelle, Guido Het Soudaans Dochterken; in: Rond de Heerd I Brugge 1866, blz. 221.
Gids, De (1848) deel 1, blz. 807: Mr. L. Ph. C. van den Bergh over De Soudaensdochter.
Graaf, de Bob en Maria Petrus Apherdianus, ludimagister ca. 1510-1580; in de serie 'Bibliographies of Dutch Humanists' I, Nieuwkoop 1968.
Gramberg, Hans De Overwintering op Nova Zembla; serie Verloren Verleden deel 16, Hilversum 2001.
Greeve, de H. Lichtbaken 13 augustus 1949.
Gruys, J. A. en C. de Wolf Thesaurus 1473-1800: Nederlandse Boekdrukkers en Boekverkopers tot 1700, Nieuwkoop 1989.
Grijp, L. P. Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur, Amsterdam 1991.

H

Harmansz. van Warvershoef, zie: suyverlick.
Heesakkers C.L. en J. Kamerbeek Carmina Scholastica, Leiden 1984.
Heerd, Rond de Tijdschrift o.l.v. Guido Gezelle 1865-1890 met daarin zijn bewerking van De Soudaensdochter: jaargang I Brugge 1866, blz. 221.
Hemert, van Anthonis, broeder bij Eindhoven, Troostboekje, Muller Amsterdam 1587.
Heyting, W. Boeken en Lectuur in het Behouden Huys, in: Het boek behouden, jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 4 (1997) blz. 147-168.
Hoffmann von Fallersleben H. (ed.) Niederländische geistliche Lieder des XV Jahrhunderts, Hannover 1854 (Horae Belgicae 10).
Hofman, E. Nieuw licht op het Wilhelmus en zijn dichters, Zoetermeer 1996.
Hoftijzer, Paul en Otto Lankhorst Drukkers tijdens de Republiek, Den Haag 2000.
Hoorns Liedboek, uitgegeven door Pieter Zacharias, 1614, met anonieme tekst van De Sultansdochter.

I - J

Jaarboek voor de Nederlandse Boekgeschiedenis, 1997.
Jonge, de J.K.J. Nova Zembla, verslag over de gevonden voorwerpen, Den Haag 1871, 2de aangevulde editie 's-Gravenhage 1877.

K

Kalff, G. Het Lied in de Middeleeuwen, Leiden 1884.
Geschiedenis van de Nederlandsche Letterkunde in de 16de eeuw, Leiden 1889.
Keuchenius, Th.E.C. en D.C. Tinbergen Nederlandse Lyriek vanaf de 13de eeuw tot 1880, Leiden 1920.
Knuttel, J. A. N. Het Geestelijk Lied in de Nederlanden vóór de Kerkhervorming, diss. Leiden, Rotterdam 1906, reproductie Groningen en Amsterdam 1974.
Knuvelder, Gerard Handboek tot de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde, 5de druk, 's-Hertogenbosch 1970.
Kraakman, J. Geschriften over Tonis Harmansz. van Warvershoef en zijn tijd, 1978, gemeentearchief Wervershoof.

L

Lange, de D. De martelaren van Gorcum, Spectrum-pocket Utrecht-Antwerpen 1954.
Lichtbaken Het, blad van de Bond zonder Naam, 13 Augustus 1949.

M

Mak, Geert Een kleine geschiedenis van Amsterdam, Amsterdam-Antwerpen 1995.
Maljaars, A. Het Wilhelmus, auteurschap, datering, strekking; diss. Amsterdam, Kampen 1996.
Mierlo, van J. Beknopte Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde, Antwerpen 1930.
Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden, deel 2: van omstreeks 1300 tot de Renaissance, 's-Hertogenbosch en Brussel 1940.
Moes, E. W. en C. P. Burger De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de

zestiende eeuw, Amsterdam/'s-Gravenhage 1896-1915 (vermeerderde herdruk Utrecht 1988).
Molewijk, G. C. Spellingverandering van zin naar onzin (1200-heden) Den Haag 1992.
Moller, Dr. H. W. E. Beknopte Geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde, 1939.
Muller, Harman Jansz zie: suyverlick.

N

Navorscher, De XVII 1867.
Nierop, van Henk Het verraad van het Noorderkwartier Amsterdam 1999.
Het foute Amsterdam, rede, Universiteit van Amsterdam 2000.
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, ed. Molhuysen, Blok en Kossmann, 10 delen, Leiden 1937, s.v. Tonis Harmansz. van Warvershoef.
Nijhoff W. en M. E. Kronenburg Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540, 's-Gravenhage 1923-1971.

O

Obbema, P.F.J. Het einde van de zuster van de Gansoirde, N.Tlg. 65 (1972).
Ons Geestelijk Erf (ts.) over Anthonis van Hemert jg. 7 (1933) en jg. 9 (1935).

P

Philippa c.s. zie Etymologisch Woordenboek.
Post, R.R. The Modern Devotion: Confrontation with Reformation and Humanism, Leiden 1968.
Scholen en onderwijs in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen, Utrecht/Antwerpen 1954.

Q - R

Rogier, L. J. Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw, derde druk, Amsterdam en Brussel 1964.
Rond de Heerd zie: Gezelle

S

Schenkeveld-van der Dussen M.A. e.a. Nederlandse Literatuur: een geschiedenis Groningen 1993.
Scheurleer, D.F. Nederlandsche Liedboeken; 's-Gravenhage l912.
Skriemer, De Jaarboek van het Genootschap Oud-Wervershoof.
Snellaert, F.A. Oude en Nieuwe Liedjes, eerste uitgave 1852, tweede 1864.
Sonderdanck, Frans Een suverlijc exempel, gheprent tot Delft (1510); prozatekst van 'een soudaens dochter' opgenomen in de serie Volksboeken, uitgegeven door Dr. Boekenoogen: zie aldaar.
Soudaens, Des ….. dochterkijn, bekendste van de in het boekje van Tonis Harmansz. van Warvershoef opgenomen gedichten, zie: Suyverlick
Sterck, J. F. M. Jaarboekje Alb.Thijm, Amsterdam 1893 (over de laatste jaren van P.A.).
- Onder Amsterdamsche Humanisten, Hilversum 1934.
- Van Rederijkerskamer tot Muiderkring, Hilversum 1928.

suyverlick Een ….. Boecxken, begrypende alle de Gheestelicke Liedekens, ghemaeckt eertijdts bij de salighe Tonis Harmansz. van Warvershoef: tot profijt van alle bedroefde herten; ed. Muller Amstelredam z.j.

T

Thijm, zie: Alberdingk Thijm.
Tonis Harmansz. van Warvershoef, zie: suyverlick.
Twe-spraack van de Nederduytsche Letterkunst, grammatica van H.L. Spiegel, uitgegeven door 'In Liefde Bloeyende' te Amsterdam 1584.

U

Uitman, G.J. Hoe komen wij aan onze namen? Met een inleiding van dr. C.G.N. de Vooys, Baarn 1962.

V

Veer de, Gerrit Waerachtighe Beschryvinghe van drie seylagiën; de overwintering op Nova Zembla Amsterdam 1598, heruitgave Franeker 1997.
Nova Zembla, vertaald door Vibeke Roeper en Diederick Wildeman, Amsterdam 2004.
Venne, Hans van de Cornelis Schonaeus Goudanus, deel 2 Vriendenkring, Haerlem-reeks no.15,2, Florivallis Voorthuizen 2001 (over Sovius, pag. 161-169).
Verwijs E. en J. Verdam Middelnederlandsch Woordenboek, 's-Gravenhage 1927-1941.
Vloten, van Dr. J. Nederlandsche Liedboeken 's Gravenhage 1850, heruitgave Utrecht enz. 1978.
Artikelen in Alg. Konst- en Letterbode 1850 (deel 1) en 1853 (deel 2).
Voets, B. Nadere gegevens over Tonis H. v. Warvershoef: Binding (weekblad van de gem. Wervershoof) 13-5-"65.
Vooys, de Dr. C. G. N. Middelnederlandse legenden en exempelen, 's-Gravenhage 1900.
Vries, de Dr. J. Etymologisch Woordenboek, tweede druk 1959.

W

Warvershoef, Tonis Harmansz. van zie: suyverlick
Weynken, Handboek van Zr. ; verkorte weergave van het gedicht van de sultansdochter, Amsterdam ca. 1570 (KB Brussel II 2779).
Willaert, Frank zie: van Buuren en de Bruin.
- Een zoet accoord Middeleeuwse Lyriek in de Lage Landen, 1992.
Winkel, J. te De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, 2de druk Haarlem 1922-1927; reproductie Utrecht enz. 1973.
- Geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd, deel II, 2de druk, Haarlem 1902.
Willems, J.F. Oude Vlaemsche Liederen ten deele met de melodiën Gent 1848 (DSD is nr.130).
Winkler, Johan De Nederlandsche Geslachtsnamen in oorsprong, geschiedenis en beteekenis 1885.
Wolf, C. zie: Gruys J.A.
Woltjer, J. J. Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog, Amsterdam 1994.

Wouter Jacobsz, broeder, prior van Steyn, Dagboek zie: van Eeghen
Wouters, D. Bloemlezing uit de Nederlandsche Letterkunde, 1915.

X - Y - Z

Zacharias, Pieter (ed.) Klein Hoorns Liedboek (1614) met anonieme tekst van de Sultansdochter.

Bidprentje van deken Kraakman

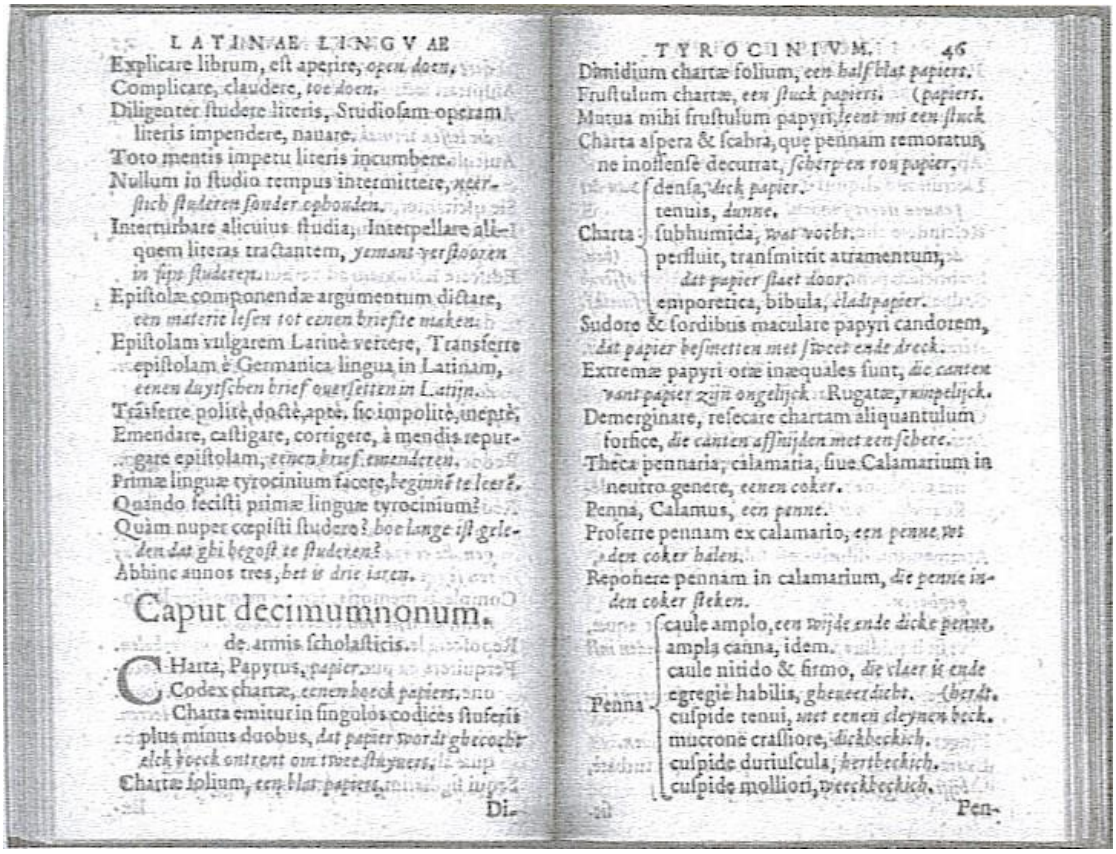

LATINAE LINGVAE

Explicare librum, est aperire, *open doen.*
Complicare, claudere, *toe doen.*
Diligenter studere literis, Studiosam operam literis impendere, nauare.
Toto mentis impetu literis incumbere.
Nullum in studio tempus intermittere, *neerstich studeren sonder ophouden.*
Interturbare alicuius studia, Interpellare aliquem literas tractantem, *yemant verstooren in sijn studeren.*
Epistolæ componendæ argumentum dictare, *een materie lesen tot eenen briefte maken.*
Epistolam vulgarem Latinè vertere, Transferre epistolam è Germanica lingua in Latinam, *eenen duytschen brief ouersetten in Latijn.*
Trãsferre politè, doctè, aptè, sic impolitè, ineptè,
Emendare, castigare, corrigere, à mendis repurgare epistolam, *eenen brief emenderen.*
Primæ linguæ tyrocinium facere, *beginnẽ te leerẽ.*
Quando fecisti primæ linguæ tyrocinium?
Quàm nuper cœpisti studere? *hoe lange ist geleden dat ghi begost te studeren?*
Abhinc annos tres, *het is drie iaren.*

Caput decimumnonum.

de armis scholasticis.

CHarta, Papyrus, *papier.*
Codex chartæ, *eenen boeck papiers.*
Charta emitur in singulos codices stuferis plus minus duobus, *dat papier wordt ghecocht elck boeck ontrent om twee stuyuers.*
Chartæ folium, *een blat papiers.*

Di-

TYROCINIVM. 46

Dimidium chartæ folium, *een half blat papiers.*
Frustulum chartæ, *een stuck papiers.*
Mutua mihi frustulum papyri, *leent mi een stuck papiers.*
Charta aspera & scabra, quę pennam remoratur, ne inoffense decurrat, *scherp een ron papier.*
Charta: densa, *dick papier.*; tenuis, *dunne.*; subhumida, *wat vochtich.*; perfluit, transmittit atramentum, *dat papier slaet door.*; emporetica, bibula, *cladpapier.*
Sudore & sordibus maculare papyri candorem, *dat papier besmetten met sweet ende dreck.*
Extremæ papyri oræ inæquales sunt, *die canten vant papier zijn ongelijck.* Rugatæ, *rimpelijck.*
Demerginare, resecare chartam aliquantulum forfice, *die canten affnijden met een schere.*
Theca pennaria, calamaria, siue Calamarium in neutro genere, *eenen coker.*
Penna, Calamus, *een penne.*
Proferre pennam ex calamario, *een penne vt den coker halen.*
Reponere pennam in calamarium, *die penne inden coker steken.*
Penna: caule amplo, *een wijde ende dicke penne.*; ampla canna, idem.; caule nitido & firmo, *die claer is ende gheneerdicht.*; egregiè habilis, *gheneerdicht.*; cuspide tenui, *met eenen cleynen beck.*; mucrone crassiore, *dickbeckich.*; cuspide duriuscula, *hertbeckich.*; cuspide molliori, *weckbeckich.*

Pen-

Tyrocinium van Petrus Apherdianus

Register

De cijfers verwijzen naar de pagina's van de inleiding

A

ABC (Algemene Belangen Combinatie) pol.partij in W'hoof	25,26
Absalom (=Absalon) Huize … in Amsterdam	10
Academie (Kon. … van Wetenschappen Amsterdam)	4
Acquoy, Dr. J. G. R.	3,18
Afferden (zie Apherdianus)	11
Alberdingk Thijm Jos. A.	3(2x),4,18(2x),19
Alva (Hertog van …)	14
Alteratie van Amsterdam	6,8(2x),9,13,14,15,22,28(2x)
Amstelkring (Museum …)	4
Amsterdam(mer)(s)	3(2x),4(3x),6(3x),7(3x),8(5x), 9(5x),10(5x),11(2x),12,14(3x), 15(4x),18,19,20,21(3x),22(2x), 23,24,27,28(2x)
Amter, Eduard (regisseur)	18
Anthonis de Roovere	11
Antwerps Liedboek van 1539	13
Apherdianus, Petrus (=P. A. =Pieter van Afferden)	9(7x),10(2x),11(2x),12(2x) 13(3x),17, 22
Archief Bisdom Haarlem	4
Archief Noord Holland	4
Asselbergs Prof. Dr. W. (zie Anton van Duinkerken)	3,4,5
Ave Maria (lied 22)	4

B

Baert, uitgever in Alkmaar	7
Bakker, C. (zanger in Broek in Waterland)	18
van Balen, J. H., schrijver	21
The Barents Relics (ed. J. K. J. de Jonge)	20
Barentsz(.), Willem	20,21(7x),22
Beatrijs (gedicht)	17
van den Bergh, Mr. L. Ph. C. (terugvinder)	3(2x),18(2x),19
Bevers, Ad (bewerker van De Soudaensdochter)	3
Binding (weekblad voor Wervershoof)	4(4x)
Bisschop Grentplantsoen	27
De Bloemenmaker	17,28
Boecxken, Een Suyverli(j)ck …	1,5(2x),8,9,10,12(2x),15,18, 21,28
Boekenoogen, Dr. G. J.	3,17,18,25
Boerenpartij Wervershoof	25,26
Bogaers, Mr. A. (19de eeuws dichter)	6,20
Bolte, Dr. J. (Duits letterkundige)	17
Bond Zonder Naam	4
Bosmanstichting Venhuizen	27
Botman, M., Wervershoofs politicus	26
Bouman, J., onderzoeker	7,8,20,22

Braat c.s. J. (redacteur boek over Nova Zembla) 21
De Brakke Grond Amsterdam 10,15
Bredero, G. A. 9,11,14,15(2x)
Brieffies, Frans (medewerker gemeente Wervershoof) 2
Brits Museum 9
Brugman, Johannes O. F. M. 4
de Bruin, Martine (letterkundig onderzoeker) 8,20(2x),21
Busch, A. J. (archivaris van Gorkum) 11
van Buuren, A. M. J. (onderzoeker) 10
van Buysen Reyniersz., Simon Jan (Nova Zembla-ganger) 22

C
Canisius, Johannes (prior Margarethaklooster) 9
CDA Wervershoof 26
Christiaan II van Denemarken 14
Christoffel, Joris (Nova Zembla-ganger) 21
Claesz., Cornelis (boekhandelaar) 15
Commandant van Grosswardein, De … 18
Contrafacten 10(2x),13,18
Contra-Reformatie 3
Cool, Cornelis Dircksz. (uitgever in Amsterdam) 3,7,11
Coornhert, Dirck Volkertsz. 8
Cornelisz. Pieter (Nova Zembla-ganger) 22
de Coussemaker, Ch. E. H. 18

D
van Dale, Groot Woordenboek en Etymologisch Wb. 12
van Deursen, Prof. Dr. A. Th. 11
Devoot en Profitelyck Boecxken, Een … (1539) 13,18
Devotie, Moderne … 15
Diemerdijk 14,28
van Diepen-Koomen, Mevr. (raadslid Wervershoof) 26
van Doorn, Dr. Th. J. (Wilhelmus-kenner) 8
Doperdom, Het … 14
van Druten, Jan (artiest) 24(5x),25(9x),26(5x),27(5x)
van Duinkerken, Anton (zie Asselbergs, Prof. Dr. W.) 3(3x),4,11(2x),17,18,26
van Duyse, Mr. Florimond 3,4,15,17(2x),18(4x),19,22

E
Eénoogh, Laurens Willemsz. (Nova Zembla-ganger) 22
d'Egelantier (Amsterdamse Rederijkerskamer) 10,14
van Egmond aan Zee, Cor (Parathalassius) 9
Erasmus, Desiderius (Roterodamus) 15
Evertsz., Jacob (Nova Zembla-scheepsjongen) 22
Ewoutsz., Jan (uitgever in Hoorn en Amsterdam) 7
exempel (stichtelijk vertelsel) 13,17

F
Felix van Heisterbach (bron van exempelen) 17
Finale (tijdschrift) 27

Floris de Jonghe (Amsterdams geestelijke) 14
Franciscus van Assisi 28
Frank, J., N. v. Wijk en C. B. van Haringen, Etym. Wb. 12
Frederik Hendrik 14

G
Gansoirde, Zuster(s) van de … 10,14,15
Gemeene Leven, Broeders en Zusters van het … 6,10,13,14
Gemeente(raad)(svergadering) Wervershoof 4,5(3x),24(4x),25(6x),26(5x)
Gerardus Hadriani (Bredero?) 9
Gezelle, Guido 4(2x)
Gids, De … (literair-cultureel tijdschrift) 3
Gorcum, Martelaren van … 11(3x)
Goutijck, Claes Andriesz. (Nova Zembla-ganger) 21
de Graaf, Bob en Maria (onderzoekers) 9(2x),22
Grafische Bedrijven, Pensioenfonds van de … 25
de Greeve, Pater Henri (leider Bond zonder Naam) 4
Grent, Freek (Onderdijker geestelijke) 2
Groot, Jan (raadslid gem. Blokker) 23
Grooteman, Simon M. (raadslid-wethouder gem. W'hoof) 25

H
Haakman, Arie J. (raadslid-wethouder gem. W'hoof) 25
Haecmundanus, Cornelius (Parathalassius) 9
van Haerlem, Jan Fransz. (Nova Zembla-ganger) 21
Hageveld (college in Heemstede) 1,2(2x),25
Harmansz(.), Tonis … van Warvershoef 1(2x),2,3(5x),4(5x),5(3x),6(3x),
7(2x),8,9(2x),10(2x),11(4x),
12(4x),13(3x),14,15(3x),
17(2x),18(3x),19(4x),20(3x),
21,22,24(2x),25(3x),26(3x),
27(3x)28(2x)
Harmensz. 11
van Heemskerck, Jacob 11,20,21(2x)
Heerhugowaard-Kruis 4
Heinsius, Daniël (geleerde schrijver) 15
van Heisterbach, Felix (bron van exempelen) 17
van Hemert, Anthonius (geleerde broeder) 10
Hendrik van Antwerpen (Luther-aanhanger) 14
van Herxen, Dirc (rector te Zwolle) 10
Heyndricksz, Lenaert (Nova Zembla-ganger) 22
Hillebrantsz., Jan (Nova Zembla-ganger) 22
Hoffmann von Fallersleben, A. H. (Duits geleerde) 3
Hofman, E. (Wilhelmus-kenner) 8
Hooft, P. C. 26
Hoogwoudt, Jacob Jansz. Carsten (Nova Zembla-ganger) 22
Hoorn (hoofdstad van West-Friesland) 1,2(2x),4,24,26
Hoorns Liedboek (1614) 19
Humanisten 4,9(2x),15

I
In Liefde Bloeyende (Amsterdamse Rederijkerskamer) 9,10(2x)
Inquisitie 28
Internet 2
Islam 17,28(2x)

J
Jacobsz, Willem (drukker) 9,18
Jaeller (Pools kunstverzamelaar) 24
St. Jansgasthuis Hoorn 24
Janssen, A. (pastor in Wervershoof) 26
de Jonge, J. K. J. (schrijver over Nova Zembla-relicten) 20(2x),21(2x)
De Jongens van Bontekoe 24,27
de Jonghe, Floris (Amsterdams geestelijke) 14
Juan van Oostenrijk 17

K
Kalff sr., Dr. G. 3,19,20,21
Karel V 14,18
Kerk, Nieuwe … (Amsterdam) 15
Keuchenius, Th. en Tinbergen, D. 17
van Keulen, Johannes (martelaar van Gorcum) 12
Knuttel, Dr. J. A. N. 3,6,7(2x),10,17,18(2x),22
Knuvelder, Dr. G. 3
Knijn, P. (CDA-raadslid Wervershoof) 26
Kolkman, Mej. Nel (huisgenote Kraakman) 25
Kolvenbag, W. J. (gemeentesecretaris Wervershoof) 25,26
Koninklijke Bibliotheek Den Haag 1,4,5(2x),6,7,13,20(2x),22(3x)
Koos Weel, computerdeskundige 2
Kraakman, Mgr. J. Th. M. 2(3x),4(4x),5(3x),12,24(2x),
25(6x),26(4x),27,28
Kruistocht(enperiode) 17,28(2x)

L
Lampen, Dr. W. (Franciscaans geleerde) 4
Latijnse School 4,6,9(4x),10(2x),12(2x)
Lautenschütz, Karel (R.K. geestelijke) 4
Ons Leekenspel 3
Lepanto, Slag bij … 1,17(2x),28
Leroi, Han (medewerker gem. Wervershoof) 4
Het Lichtbaken (blad van de Bond zonder Naam) 4
Het Liedboek voor de Kerken 15
Lou de Palingboer 15
Luther(anisme) 14(3x),15
Lydius, ds. Martinus (protestants boekbeoordelaar) 15

M
Maatschappij der Ned. Letterkunde (Leiden) 4
Maertsz., Cornelis (Wervershoofs dichter) 4
Maljaars, A. (Wilhelmus-deskundige) 8

van Mander, Carel 14
Margarethaklooster (Amsterdam) 6,9,10(2x),13(2x),14(3x)
Margaretha van Parma 14
Maria, moeder van Jezus 21
Maria Magdalena 21
Marnix van St. Aldegonde 15(2x)
Martelaren van Gorcum 11(2x)
Het Masker, Antwerpse toneelgroep 18
Maurits 14
Maximiliaan van Oostenrijk 14
Medenblick 18
Meertens, Dr. P. J., secretaris Kon. Ak. van Wetensch. 4(2x)
Methusalem (beeld in Wervershoof) 24
Meijer, J. B. M. (Han), burgemeester van Wervershoof 26(3x),27(2x),28
Middelnederlands 12
Middelnederlands Woordenboek 12
Mieke Weel, lerares te Leiden 2
van Mierlo, Prof. J. (letterkundige) 3,7
Moderne Devotie 15
Moes, E. W. en Burger, C. P. (drukkershistorici) 8,9(2x)
Mohammed, de profeet 17
Molenaar, J. C., burgemeester van Werveshoof 4
Moller, Dr. H. W. E. (letterkundige) 3
Muller, Harman (of: Harmen) Jansz(.), (drukker) 1,3,6(2x),7(7x),8(5x),9(3x), 10(4x),11,12,13(2x),20,22(2x)
Museum Amstelkring 4

N
De Nes (Amsterdam) 9,10(2x),14
Het Noordhollands Dagblad 25,27
Nova Zembla(-exemplaar) 1,20(5x),21(6x),22
NRC (Nieuwe Rotterdamse Courant) 27
Nutsspaarbank Wervershoof 25,26

O
o Holland schoon (melodie) 19
Onderdijk(s) 2(2x),25
Ons Leekenspel 3
Oosterhuis, Huub 18
van Oranje, Willem (de Zwijger) 6(2x)
Oud-Wervershoof, Stichting … 2

P
P. A. (=Petrus Apherdianus) 9(2x)
de Palingboer, Lou (sekteleider) 15
Paternoster (onzevadergebed) 22
Philippa, Debrabandere en Quak (EWN=Etym.Wb.) 12
Philips II 14,28
Pietersz., Doen (Amsterdams uitgever 18
Plemp, C. G. (Vondels leermeester) 10(3x)

Porta Coeli (Hagevelds erenaam) 25
de Prins (Willem van Oranje) 14(2x)
Progressief Wervershoof (politieke partij) 25
Pijlsteeg (laatste woning van Apherdianus) 10

Q - R
Raffeisenbank Wervershoof 25
Reael, Laurens Jacobsz. (protestants boekbeoordelaar) 15
Rederijkers(kamers) 9(2x),10(2x),13,14,15
Renaissance 12
Ria Weel, medewerkster bibliotheek Rotterdam 2
Rond de Heerd (Vlaams tijdschrift) 4
Roodnat, Bas (journalist) 27
de Roovere, Anthonis 11
Roovers, J. (gemeentesecretaris Wervershoof) 4
de Ruyter, Michiel Adriaensz. 11
Rijksmuseum Amsterdam 7,20(3x),27

S
salighe (=wijlen) 7,19
van Sante, J. J. (Onderdijker pastoor) 2
Schenkeveld, Prof. Dr. Margaretha (hoogleraar VU) 2
Scheurleer, Dr. D. F. (liedboekenverzamelaar) 3,6(2x),7,22(3x)
Schillemans, drs. Robert (museumdirecteur) 4
De Skriemer (jaarboek van Oud-Wervershoof) 2(2x)
Smallingerland 27
Smit, meester P. (docent in Wervershoof) 4(2x)
Snellaert, F. A. (Vlaams letterkundige) 3(2x),18(4x)
Sonderdanck, Frans (uitgever in Delft) 3,17,18
Des Souda(e)nsdochter(ken) 3(3x),4,5,7,11,13,17(2x),
19(2x),21
25(4x),26,27
Souwen (bij Haarlem) 10
Sovius, Simon en Bartholomeus 10
Spieg(h)el, Hen(d)rick Laurensz. 10,14
Steen, Jan (schilder) 26
Steltenpool, pater Th. (Wervershoofs geestelijke) 4(2x)
van Sterrenburgh, Duncker Jacob Jansz. (N.Z.-ganger) 22
Stichting Oud-Wervershoof 2
De Sultansdochter 1,4,18,19,26,27(3x)28(2x)
su(y)verli(j)(c)k 1,5(2x),6,8,9,10(2x),15,18(2x),
21,28

T
Tamarinde (school in Hoorn) 24
Texel 24,26
Thonis Harmansz.-plantsoen 26
Thonis (Harmansz(.) van Warvershoef 3(2x),4,11,26
THvW 3,16(2x)
Thijm, Jos. Alberdingk … 3(2x),4,18(2x),19

Tolk, C. (zanger in Broek in Waterland)	18
Tonis Harmansz(.) van Warvershoef	1(2x),2(2x),3(6x),4(5x),5(3x), 6(3x),7(3x),8,9(4x),10(3x), 11(9x),12(5x),13(5x),14(2x), 15(3x),17(2x),18(4x),19(8x), 20(3x),21,22,24(2x),25(3x),26, 27(4x),28(3x)
Trente (concilie van …)	15
Tulp, Dr. Nicolaas (anatoom)	14
Turk(en)	17(2x),18,19
Tyrocinium (Latijns leerboek)	9(2x)
U - V	
VARA	26
de Veer, Gerrit (Nova Zembla-ganger en verslaglegger)	21(3x)
van Veghel, Leonardus (martelaar van Gorcum)	12
Venhuizen	27(2x)
Verhaak, Dr. J. (letterkundig wetenschapper)	5(3x),26
Verhoofstad, P. M. (R. K. geestelijke)	4
Vlaams	22
Vlaar, A. J. (Aad) (burgemeester van W'hoof en V'huizen	24(3x),25(5x),27(2x),28
Vlieland	21
van Vloten, Dr. J. (letterkundige)	3,18
Voets, L. (archivaris Bisdom Haarlem)	4(3x),12(2x)
Volksboek (uitgave van oud verhaal in proza)	1,3,17(4x),19
Vondel, Joost van de(n) Vondel	4,10,12,14,27
de Vooys, Dr. J. (letterkundige)	17
Vos, Pieter Pietersz. (Nova Zembla-ganger)	21
Vos, Mr. Hans … de Ronde (Nova Zembla-ganger)	20,21,22
Vrou Gerrits (zangeres in Medenblick)	18
de Vries, Dr. J. (schrijver Etymologisch Woordenboek)	12
Vriesema J. (onderzoeker)	7,8,20,22
VVD (politieke partij in Wervershoof)	25
W - X	
Warmoesstraat (in Amsterdam)	3,6,7,8,19
(van) Warvershoef	1,2(2x),3(2x),4,5,11(4x),21,22, 28
Wervershoof(s)	2(4x),3(3x),4(7x),5(4x),10, 11(4x),12(2x),13,18,19,24(2x), 25(4x),26(2x),27(2x),28
West-Friezen	14
Wilhelmus (volkslied)	8(2x),11,22
Willem van Oranje	6(2x)
Willems, J. F. (Vlaams letterkundige)	3(3x),19
't Wit Lavendel (Amsterdamse Rederijkerskamer)	14
WNT (Woordenboek van de Nederlandse Taal)	12(2x)
Wouters, D. (verzorger van bloemlezing Neerlandia)	4

IJ - Z

’t IJ	14,28
Zacharias, Pieter (uitgever van het Hoorns liedboek)	19
het Zoudaensdochterkijn	1,3,17
Zwaagdijk	25

Overzicht van de Liederen

1	Nu laet ons allegaer danckbaer zijn Ons Heer, ons Godt, ons Vader	II	Loven 1577
2	Ghy Christ'nen uutverkoren Wilt doch wel zijn ghemoedt	III-VII	r. 26: broederlicke
3	Ick hoorde een soo soeten sanck Ick en konde't niet begrijpen	VII-X	r. 17: Maeghden
4	A Dieu mijn alderliefste greyn Die ick had voor ooghen	X-XI	r. 47: volbrocht: noordnederlands?
5	Wie wil hooren een nieuwe Liedt Die de Werelt wel door-siet	XI-XIV	
6	O Menschen hoe zijt ghy van herten dus wilt Wat draeght ghy in uwen schilt	XIV-XVI	"Weenen" is van 1480-1500
7	Wilt u verblijden ghy Werelt fier U vreucht sal niet langhe dueren	XVI-XVIII	
8	Ick ben verdroocht, wie sal my laven? Waer sal mijn herteken uut drincken gaen?	XVIII-XX	15de eeuws (Kalff)
9	Ick ben gheschoten alsoo diep Kond'ick hem weder gheraken	XX-XXIII	
10	Wacht u van sonden soo doet ghy wel Al toont u de werelt haer blyde feesten	XXIII-XXIV	
11	Die Zoudaen hadde een dochterkijn sy was vroech op-ghestande	XXIV-XXX	15de eeuws (v. Duyse)
12	Van liefde komt groot lyden Ende onderwylen groot verdriet	XXX-XXXIII	15de eeuws (Brugman?) Antw.Liedboek 1539
13	Geern soud'ick gaen de nauwe wegh Die leyt al in dat leven	XXXIII-XXXVI	laatste strofe: hem-hem-hem
14	Ick ginck in eenen daegheraet Voor dat den lichten dagh op gaet	XXXVI-XXXIX	15de eeuws (Kalff)
15	Ick soude soo gheerne by Gode zijn Konde ick dat wel beghinnen	XXXIX-XL	Antw.Liedboek 1539 laatste regel: hem

16	De Mey die spruyt uut dorren hout Met lover ende bloemkens omringhen	XL-XLII	15de eeuws (Kalff)
17	O edel Mensche wilstu dijn Godt bekinnen Zoo moetstu al dat in u is	XLII-XLIV	
18	Als ick aensie dat leven mijn De tijdt die gaet voor-by	XLIV-XLV	
19	Hier en is gheen vreuchde die ick acht Verdriet dat doet my singhen	XLV-XLVIII	15de eeuws (Kalff)
20	Mijn liefste is soet ende suyverlijck Edel, machtigh ende daertoe rijck	XLVIII-L	hs. Brussel na 1525
21	Droch werelt waer zijn sy nu gebleven Die u hebben ghediendt dat's al haer leven	L-LI	van hier af "by ghe- voeght"?
22	Ave Maria gratia plena Dat sprack den Engel God groet u Maria	LI-LII	
23	Esaias heeft ghesproken een also soeten woordt Uut Jesse is ghesproten daer komt een roedeken voort	LIII-LIV	
24	Wilt u van sonden myden en vrolick verblyden Ons is geboren een Koninc seer groot	LIV-LVI	
25	Wie wil hooren een gheestelick Liedt Hoort toe ic sal't u singen ja singen	LVII-LVIII	variant in Geuzen- liedboek 1581
26	Christus is op-ghestanden Al van der Joden handen	LVIII-LIX	oeroud (13de e.?) Antwerpen 1570
27	O Mensen van het quaedt keert Ende doet dat ons de Schriftuere leert	LX-LXI	van hier af P.A.? slotstrofe: Prince- licke: rederijkers?
28	O Jesu bloem van Nazareth U liefde is in mijn hert gheset	LXI-LXII	strofe 8: zie bij 27 strofe 9: hy
29	Ick heb my soo hoogh gheleyt Veel hoogher dan een Arent vliedt	LXII-LXIII	
30	Wilt ghy hooren singhen van die groote barmhertigheyt? Godt doet ons open de Fonteyne der soetigheyt	LXIII-LXV	tekst beschadigd aangevuld uit C
31	Ick heb soo langhe ghestaen In groote duysterheden	LXVI-LXVIII	tekst beschadigd aangevuld uit C
32	Het was een edel Konincks Soon Van hoogher aert gheboren	LXVIII-LXXIII	

33	’T Is al verdriet waer ick my keer ick mach wel droevigh wesen	LXXIII-LXXIV	15de eeuws (Kalff)
34	Sterven du krenckste my den moedt Du bedroefste my mijn sinnen	LXXIV-LXXV	
35	Die voghelkens van deser aerden Die singhen seer soetelijck	LXXV-LXXVII	15de eeuws (Kalff) strofe 7: sijn
36	De Werelt wijdt vol partye Als een wilde boom staet sy schoon	LXXVII-LXXX	toegevoegd? aparte schrijver?

FINIS

Contrafact (?)